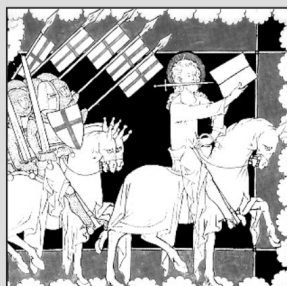
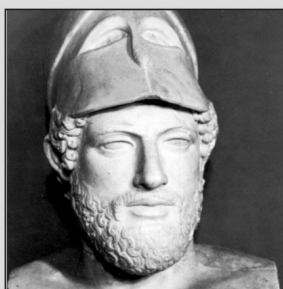
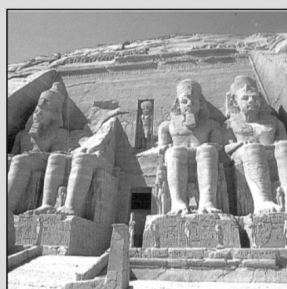

KLIÓ *2023/2*

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:
Antidemokrácia Angliában, 1570–1643
Oroszország háborúja Ukrajna ellen
A historiográfia újabb megközelítései

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;

Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;

dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD

MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,

Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE

és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet

4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE

és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.

Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

TARTALOM

Ókor

- Szabó Csaba: Istenek átváltozásai a Duna menti provinciákban
(*Gacsal Dóra*) 3
- Werner Eck: Kitüntető jelzők és perzsák feletti diadalmenet:
mítosz vagy valóság? (*Berecz Gábor*) 7

Középkor és kora-újkor

- Kathryn Maude: Nőkép a középkori vallásos szövegekben
(*Papp Regina*) 12
- Cesare Cuttica: Anti-demokrácia Angliában, 1570–1642
(*Sashalmi Endre*) 16

Legújabb kor – Historiográfia

- Monika Kapráliková: Cseh–szlovák kapcsolatok a könyvkultúra
kontextusában (1918–1939) (*Üveges Eszter*) 20
- Sztavrosz Zubulakis, szerk.: Oroszország háborúja Ukrajna
ellen (*Katona L. Endre*) 30
- David Alexander Smith: A cowboy mint amerikai elnök-figura
(*Peterecz Zoltán*) 47
- Roberto Rusconi: Joseph Ratzinger – XVI. Benedek. Teológus,
bíboros, pápa (*Madarász Imre*) 53
- Nadine Akkerman: A nők és a kémkedés a tizenhetedik századi
Britanniában (*Fodor Mihályné*) 56
- Rouven Pons: István főherceg (1817–1867). Egy Habsburg
életrajza a médiumok formálódásának időszakában
(*íjf. Bartha János*) 67

Törő László Dávid – Erős Vilmos szerk.: A historiográfia újabb megközelítései (<i>Paál Zoltán</i>)	79
Peter Peter: Éljen a konyha! A francia konyha kultúrtörténete (<i>Füreder Balázs</i>)	87

Istenek átváltozásai a Duna-menti provinciákban

Az ókori vallásosság vizsgálatában az istenségek neveinek, megjelenési formáinak, valamint a rítusoknak a vizsgálata kínál lehetőséget arra, hogy a kutatás többé-kevésbé hozzáférjen az ókori társadalmak vallási képzeletéhez. Egyes esetekben akár kisebb-nagyobb közösségek mindennapos és közösségi szokásairól is árnyaltabb képet nyerhetünk.¹ Szemléltetésképpen, egy-egy isten elnevezése vagy aspektusa gyakorta utalhat földrajzi terekre (városokra, tájakra), kozmikus elemekre, valamint a leletek vizsgálata szentélyekre, kiemelkedőbb vagy kevésbé fontos vallási alakokra is engednek következtetni. A vallásosság vizsgálata az ókori társadalom tagjainak egyes cselekedeteire is magyarázatot adhat.

A Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean (Az istenek megnevezései és feltérképezése az ókori Mediterráneumban) című munka 2022-ben jelent meg a *De Gruyter* kiadó gondozásában. A kötet szerzői döntően angol nyelven publikálták munkáikat, mindazonáltal francia, valamint olasz nyelvű tanulmányok is találhatók a kötetben. A téma igencsak szerteágazó, s ezt mutatja a következőkben bemutatott kötet is. Egy-egy szerző interdiszciplináris nézőpontot alkalmazva vizsgálja az ókor embereinek vallási rítusait, mindezt a források legszélesebb spektrumát felhasználva. A monumentális kötet szerzői az egész Földközi-tenger térségében, Itáliától Mezopotámiáig, Görögországon át Észak-Afrikát és Egyiptomot érintve vizsgálják az ókori istenek ábrázolásait, a rituális gyakorlatokat. Jelen ismertető fókuszába azonban Szabó Csaba *Spa-*

¹ A témához bővebben Takács Levente: Vallási türelem és vallásüldözés a Római Birodalomban. In: Pósan László; Veszprémy László; Isaszegi János (szerk.): Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségben az ókortól napjainkig. Budapest, 2020. 12–28.

cing of Reinvented Religious Traditions in the Danubian Provinces (Átalakított vallási tradíciók elhelyezése a Dunai Provinciákban) című tanulmánya kerül.

A kötet remekül tagolt, nagyobb témákba foglalták a tanulmányok tematikáit, ezeken belül pedig külön fejezetbe kerültek az ókori Földközi-tenger térségei is. Az első nagyobb témakör a *Naming and Locating the Gods: Space as a Divine Onomastic Attribute* (Az istenek megnevezése és elhelyezkedése: a tér, mint az istenek névadásának attribútuma) nevet viseli. Ebben a részben Egyiptom, Hellász, Róma és a nyugati provinciák is a vizsgálat középpontjába kerültek. Majd a következő nagyobb szakaszban az istenek és a tér szorosabb kapcsolatát vizsgálják a szerzők, hasonlóan földrajzi tematika szerint elkülönítve. A kötet ezen részén már Fönícia és a punok világa is vizsgálati górcső alá került a fentebb említett térségek mellett. Ezt követően az isteneknek és a városok vallási világának szentelt részt találhatjuk, amelyben különös figyelmet kap maga Róma vallásossága is.

Ezen a ponton érdemes kiemelni, hogy a kötet egyébként igen részletes névmutatóval rendelkezik, megkönnyítve az olvasók keresési lehetőségeit.

Szabó Csaba jelenleg az egyik legtevékenyebb római vallással foglalkozó kutatója a Duna menti provinciáknak.² Vizsgálatai igen széleskörűek, valamint jellemzően interdiszciplináris jelleggel közelíti meg témáit. Tevékenysége során mélyrehatóan foglalkozott a földrajzi tér és a vallásos források kapcsolatával, amelynek keretein belül a szentélyeket és istenségek megjelenési formáit lokalizálta a dunai térség provinciáiban.

A kötetben megjelent munka is ebben a témakörben született. Fentebb említett tanulmánya a helyi hagyományok feléledésével és elterjedésével foglalkozik. A három részre osztott munka többféle megközelítési módot tartalmaz. Először, a szerző röviden mutatja be a vizsgált térséget: Raetia, Noricum, Pannonia Superior és Inferior, valamint Moesia Superior és Inferior és a három Dacia változásait és kapcsolódási pontjait. Ebben a részben rávilágít arra is, hogy a

2 Ehhez a témához lásd még Szabó Ádám: A Mithraeumok tájolásának kérdéséhez. *Antik Tanulmányok*, 56. (2012) 125–134. és Szabó Ádám: *Noricumi papság. A feliratos források katalógusa*. Budapest, 2010.

tartományok széles társadalmi és kiterjedt kereskedelmi hálózattal rendelkeztek, gondolhatunk itt az illyricumi vámkörzetre, a borostyánútra, Moesia és Egyiptom közötti kereskedelmi útvonalra, vagy az állandó katonai megszállás miatt kialakult táborok kapcsolatára stb. Ezeken a pontokon keresztül a helyi társadalom kapcsolódott az állami makro-szinthez, s ez a fennálló helyzet alkalmanként mélyrehatóan átalakította, módosította a helyi szokásokat, rítusokat.

Ezt követően a szerző bemutatja a vallás gyakorlásának (szín)tereit. A mikroszinten például az emberek saját, személyes terét, háztartásokat, az ott található szentélyeket és személyes tárgyakat említi. A mezo-térben már a komplex vallási szokásokkal találkozunk. Ebben az esetben már kisebb emberi csoportokra jellemző vallási rítusokat tapasztalhatunk, ahol a személyes teret túllépve az emberek már kisebb gazdasági, társadalmi kapcsolatokat is építenek. A magasabb, makroszinten pedig már a városi-állami közegben jelenik meg a vallás, ahol kiemelt funkciók is előfordulnak, mint a papi testületek, valamint nagyobb szentélyek, szentélykörzetek jellemzők. Ebben a térben már tényezőként jelenik meg a környezet, a gazdaság (kereskedelmi útvonalak, nagyobb városok, akár provinciális központok a római adminisztrációhoz kapcsolódva), valamint maga a Római Birodalom hatása. Ebben a térben találkozhat igazán az állami, uniformis vallás a helyi tradíciókkal.

A Duna menti provinciákban általános tendencia, hogy a római hódítást követően a helyi szokások átalakultak, univerzális vonásokat vettek fel. Ezzel a régi, helyi hagyományos vallás átalakult, leggyakrabban római képet öltött. Azonban a régió története során a lokális hagyományok gyakorta újra felértékelődtek. A tanulmányában a továbbiakban Iuppiter helyi, Duna menti aspektusaival foglalkozik.

Iuppiter kultusza igen hosszú időre nyúlik vissza. Tudniillik, főistenként és a birodalom egyik védelmező isteneként Római Birodalom valamennyi térségében megtalálható, s a legnépszerűbb istenek közé tartozik forrásaink szerint. Erre alapozva a szerző is megállapítja, hogy Iuppiter tisztelete univerzális alakként jelenik meg, mindazonáltal pont emiatt a tulajdonsága miatt az isten igencsak megfélemlíthető volt a bennszülött lakosság számára saját isteneivel. A vallási szinkretizmus

eredményeképpen ugyanis főisteni mivolta sok lehetőséget hordozott magában. Ennek köszönhetően nem az *interpretatio Romana* egyszerű esete állhatott fenn, hanem az *interpretatio indigena*, vagyis az őslakók saját isteneinek, az azokhoz kapcsolódó rítusoknak a megfeleltetése a római nevű istenekkel. Maga a fogalom (ahogy a folyamat is az ókorban) igen komplex, és csak nemrégiben került be az ókori vallástörténettel, vallástudománnyal foglalkozó tudományos művekbe.

A felvezetett, Iuppitert érintő elemzéséhez azonban a szerző először mélyrehatóan megvizsgálja, milyen hatások érték a térséget a római hódítás előtt és alatt. Ennek során három régiót vizsgál, a fókuszba pedig Pannonia területét állítja (Raetiával és Noricummal nem foglalkozik). Ezeken a területeken megnevezi a bennszülött népeket és az ezekhez tartozó helyi, folyami, asztrális és más természeti jellegű kultuszokat. Említi például az eraviscusokhoz köthető Teutanust és a kelták számára kiemelten fontos Karnuntinust, akik mind aspektusaivá váltak a római főistennek, Iuppiternek. Moesiában Iuppiter Paternushoz kapcsolódó nagyszámú votív feliratosanyag támasztja alá Szabó állításait. Tudniillik a főisten ezen aspektusának paternális funkciói igen nagy helyi népszerűségnek örvendtek, és ez a tény a római idők előtti hagyományokra engedni következtetni a szerzőt. Ilyen módon a helyi lakosság mind Pannoniában, mind Moesiában egy korábbi hagyományos istent feleltetett meg az új, római istenalakkal, annak ikonográfiai vonásaival új alakot öltve, régi tartalommal megtöltve.

Mindez különösen fontos lépés volt a bennszülött lakosság és a térségbe érkezett, valamint helybeli romanizált elit számára. A válás effajta változásai döntő fontosságú lépést jelentettek abban, hogy a terület és a társadalom beépüljön a Római Birodalomba. Ekképpen lehetőség nyílt egy kompromisszumra épülő, hosszú életű, szoros kapcsolat kialakulására a megjelenő hatalom és a helyi lakosság között.

Csaba Szabó: Spacing of Reinvented Religious Traditions in the Danubian Provinces. (Egy újra megtalált vallási hagyomány elhelyezése a Dunai Provinciákban) In: Thomas Galloppin et al.: Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean. Spaces, Mobilities, Imaginaries. De Gruyter, Berlin, 2022. 691–705.

Gacsai Dóra

Kitüntető jelzők és perzsák feletti diadalmenet: mítosz vagy valóság?¹

A tanulmány a *Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts* című folyóirat 2019-ben publikált számában jelent meg. A kiadványt olyan témájú írások gazdagítják még, mint pl. Szerápisz és Ízisz kultusza, a hadsereg ellátása, Marcius császár kapcsolata Myra városával vagy a Commodust sújtó *damnatio memoriae* kérdése egy hispaniai városban.

Werner Eck munkája a *Beinamen für stadtrömische Militäreinheiten unter Severus Alexander und dessen angeblicher Triumph über die Perser im Jahr 233* (A Róma városi katonai alakulatok kitüntető jelzői Severus Alexander idején és az ő állítólagos győzelme 233-ban a perzsák felett) címet viseli. A szerző a Kölni Egyetem (Universität zu Köln) professzora. Szakterülete az epigráfia és a prozopográfia. Nevesebb műveiben az Augustus-korral (*The Age of Augustus*. Oxford, 2007.), valamint a Bar Kohba-féle zsidófelkelés történetével foglalkozott,² ugyanakkor számos munkájában vizsgálta a feliratos anyag alapján a római arisztokrácia tagjainak karrierútjait is: a senatorokat Vespasianustól Hadrianusig vagy a germán provinciák helytartóit. Kutatta a Római Birodalom társadalmát, illetve írt a római kori Köln, *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* történetéről is.

Eck szerint valamennyi római császár számára kiemelt fontosságú volt, hogy a hadsereg hűségét biztosítsa. Ezt a központilag meghatározott zsoldon túl rendkívüli pénzbeli jutalmakkal, valamint a csá-

1 „A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

2 The Bar Kokhba Revolt: The Roman Point of View. JRS 89 (1999) 76–89.

szár és az adott egység közti erős köteléket reprezentáló, az alakulat nevében is megjelenő kitüntető jelzőkkel lehetett elérni. Hogy ez mennyire nem csak szimbolikus jelentőséggel bírt, az is bizonyítja, hogy néhány esetben a névadományozó császár halála után is viselték az adott csapatok a jelzőt: erre szolgáltat példát Domitianus és a felső-germániai alakulatok, valamint Claudius és a 6. és 9. legiók esete, továbbá az *ala I Ulpia contariorum miliaria civium Romanorum*. Eme egység Traianus császárnak nem is a cognomenjét, hanem egyenesen a gentiliciumát kapta meg.

A Severus-dinasztia idején azonban változás állt be e szokásban: ugyan a *Severiana* név Septimius Severus korának feliratairól nem ismert, fia, Caracalla, számos egységnek adományozta az *Antoniniana* jelzőt. A szerző Fitz Jenő munkája alapján (*Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*. Budapest, 1983.) azt vizsgálja, mitől függött az, hogy egy alakulat nevében milyen császári kitüntető jelző szerepel. Szerinte Fitz túlzott tudatosságot vélt felfedezni abban, hogy az egyes forrásokban hogyan nevezik meg az adott egységet, miközben Eck úgy látja, a feliratot állítató személyek saját belátása szerint egyaránt kerülhetett Severus Alexander uralma idején a *Severiana* és az *Alexandriana* is az alakulat eredeti neve után. Így aztán – Fitz meglátásaival szemben – a császári névadományozás nem valamely hivatalos szerven keresztül, precízen adminisztrált formában történt, sokkal inkább az egységek tisztjein múlt, hogy az adott feliraton melyik névvel tisztelik meg az uralkodót.

Eck továbbá arra is rámutat, hogy Fitz Jenő idejében még kevesebb olyan írásos emlékekkel rendelkezünk, melyek az ő elképzelését megerősíthették vagy megcáfolhatták volna. Az utóbbi években azonban újabb forrásokra bukkant a kutatás, így a rendelkezésére állnak bizonyos Severus Alexander korában keletkezett diplomák. Ezeket a praetoriánusok, a flottakatonák, illetve az *equites singulares* számára adták ki. A segédc csapatok hasonló dokumentumai ugyanakkor hiányoznak. Az utolsó efféle diploma Septimius Severus uralkodásának idejéből maradt ránk, ez azonban csupán a városi alakulatokra vonatkozó névadományozási gyakorlat feltárására alkalmas.

A szerző ezután 223-tól 235-ig valamennyi városi és itáliai alakulat neveit prezentálja táblázatos formában. Összesen 49 olyan diploma ismert, amelyen az alakulat nevében császárnév is szerepel. Az évről-évre történő áttekintést e nevek hitelességét igazoló felirat-azonosítók vagy az azokat közlő tanulmányok hivatkozásai egészítik ki. A szerző a névadásban szabályosságot fedezett fel: 223-tól 230-ig 37 dokumentumban csak a *Severiana*, az ezt követő években pedig kizárólag az *Antoniniana* jelenik meg az egység nevében. A névváltozás mögött pedig az az indíték rejtőzik, hogy a 231-es, perzsák ellen indított hadjárat propagandája Nagy Sándor dicső keleti hódításainak megismétlése volt. Az alakulatok neveinek hónapokkal a háború előtti megváltoztatásával a jeles hadvezérre emlékezett és emlékeztetett.

A szerző a hadjárat datálásához Severus Alexander Itálián kívüli tartózkodásának idejét hívja segítségül. Ehhez pedig a diplomák császári titulátúráját veszi alapul: Traianus óta érvényes volt ti. az a hagyomány, hogy a Rómán kívül tartózkodó uralkodók – a *res publica* hagyományai előtt tisztelegve – a provinciális szintéren mint *proconsul* voltak jelen. Severus Alexander esetében ez 222 és 231 között hiányzik a császári névelemek közül, vagyis ez időben biztosan Rómában vagy legalábbis Itáliában tartózkodott. Eck úgy véli, hogy 231 közepe táján hagyhatta el a fővárost, és ezt 232–235-ig évente datálható feliratokkal támasztja alá – noha az utolsó év köemlékének keltezése némiképp bizonytalan. A szerző szerint az, hogy a testőrgárdák hamarabb kapták meg az Alexandriana jelzõt, mint ahogy a császári titulátúrában feltűnt volna a *proconsul* tisztségsneve, teljesen érthető: a háború szükségessége azelőtt nyilvánvalóvá vált, hogy Alexander elhagyta volna a hadjárat miatt Rómát, így mintegy az *expeditio* előkészületeként előzetesen megadta a kitűntető jelzõt alakulatainak.

Eck szerint azonban nemcsak a hadjárat kronológiája szorul pontosításra, hanem Severus Alexander állítólagos *triumphus*ának ténye is. A szerző úgy gondolja, számos kutató hibásan fogadta el a köztudottan megbízhatatlan *Historia Augusta* erre vonatkozó szöveghelyeit. Állítását pedig az *imperator* *acclamatiók* feliratos bizonyí-

tékaival támasztja alá (AE 1941, 1163 = IK 55, illetve Nr. 51; AE 1991, 1589; 1590, valamint AE 1991, 1589; 1590, végül CIL XVII 4, 142). Eck alapján Severus Alexander sohasem tüntette fel az *imperatorii acclamatió*kat a császári titulátúrájában, annak diplomáin sem jelenik meg ez a névelem. Szerinte ennek ellenére is elképzelhetetlen, hogyha Alexander *triumphus*t tartott volna, az *acclamatio* ne jelent volna meg a nevében, hiszen még az ezt következetesen elutasító császárok, Hadrianus (a Bar-Kohba-felkelés leverése után) vagy Antoninus Pius (142, Britannia) is felvették a császári titulátúrába a második *imperatorii acclamatió*t is (*imp II*). A *triumphus* numizmatikai alátámasztása sem állja meg a helyét, mert Eck rámutat, hogy már 222-től kezdődően vertek olyan érmeket, ahol *triumphus*ra utaló környezetben (Victoria-szobor a kézben, a császár *quadrigán* áll) ábrázolták az uralkodót – így a III. században általánosságban kijelenthető, hogy ez a megjelenítés önmagában nem utal valamilye nagy katonai győzelemre. Ez már Septimius Severus, Caracalla vagy Macrinus idején is megfigyelhető volt: általános propaganda-eszközként funkcionált, a császár győzelmi képességeit, hadvezéri nagyságát hirdette. Severus Alexander tehát nem tartott *triumphus*t 233. szeptember 25-én, hanem a germán frontra sietett, ahogy arról Hérodianosz és Aurelius Victor is tudósít. 233–234 fordulóján ennek alapján a provinciákban tartózkodott (feltehetőleg keleten), és ezért nevezik a diplomákon is *proconsul*nak az uralkodót. Továbbá, ha a perzsák felett jelentős győzelmet aratott volna, Eck szerint – az uralkodók korábbi hagyománya alapján – az *imp II*, *imperatorii acclamatió*ra utaló formulának bele kellett volna kerülnie a császári titulátúrába.

A tanulmány utolsó fejezete újra a kitüntető jelzőket helyezi középpontba, ám ezúttal csak a Róma-városi alakulatokat vizsgálja. 17 feliratot elemez, melyek közül 10 graffiti. 5 olyan felirat van, amit datáltak: ezek 223 és 230 közöttiek, és megerősítik a diplomák névadományozási tendenciáit, vagyis mindegyiken *Severiana* szerepel. A praetoriánusok feladatain is ugyanezt a kitüntető jelzőt találjuk, ám e kömlékeket nem tudjuk pontosan datálni. Ismerünk ugyanakkor egyetlen feliratot, melyen a *c(o)ho[r]te septima bi[gi]l(l)um*

Mami(ana) Seberi(ana) Alexandri(ana) formula szerepel, amely Eck szerint egy nagyon személyes megfogalmazás a feliratállító katonától (hiszen egyszerre utal Iulia Mamae-ra, illetve a császár mindkét névelemére), és semmi köze a hivatalos nyelvhasználathoz.

Werner Eck tanulmánya széles eszköztárral, izgalmas módszertannal cáfol meg egy modern történetírói hagyományt, amely a *Historia Augusta* megbízhatatlan szöveghelyein alapult, és diplomákkal, valamint katonai feliratokkal igazolja, hogy valójában semmiféle perzsák feletti *triumphus*ra nem került sor 233-ban.

Werner Eck: Beinamen für stadtrömische Militäreinheiten unter Severus Alexander und dessen angeblicher Triumph über die Perser im Jahr 233. (A Róma városi katonai alakulatok kinttűtető jelzői Severus Alexander idején és az ő állítólagos győzelme 233-ban a perzsák felett). *Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*. 49 (2019) 252–269.

Berecz Gábor

KÖZÉPKOR ÉS KORA-ÚJKOR

Nőkép a középkori vallásos szövegekben

Peter Burke fogalmazza meg a népi kultúra tárgyának fejtegetése kapcsán, hogy „amit könnyedén »népi kultúrának« nevezünk, nem más, mint ami legelőször a szemünk elé tűnik, a fiatal felnőtt férfiakként (young adult males, YAMS) a kultúrája, akik legfeljebb annyira reprezentálják a nép egészét, mint amennyire az angolszász protestáns fehérek (White Anglo-Saxon Protestants, azaz WASPs) az Egyesült Államokat.” Jól leírja ez az idézet az egyik legfőbb problémát a középkori nőtörténet kutatásával kapcsolatban is. Ugyanis a kor-
szak írásos forrásai szinte kivétel nélkül férfiaktól és főleg egyházi személyektől származnak. Így tehát arra kell hagyatkoznunk, amit kívülállók láttatnak egy csoportról, aminek nem voltak tagjai, és (ha az egyháziakra gondolunk) nem is álltak közeli kapcsolatban velük. A történészeknek tehát ebben a témában különösen kreatív módokat kell találniuk arra, hogy a forrásokból következtetéseket vonhassanak le a középkori nők életéről. Kathryn Maude: *Addressing women in early medieval religious texts* című műve erre a nehéz feladatra vállalkozik.

A munka a *Gender in the Middle Age* sorozat 18. köteteként jelent meg a sorozatot *Jacqueline Murray* és *Diane Watt* szerkesztette. A célja, hogy a különböző diszciplínák irányából közelítsen a középkori férfi és a női nemiséghez, illetve a nemi szerepekhez. A korábbiakban már olyan témákat is boncolgatott, mint a közösségi emlékezet és a nemiség, a hívő férfi és a férfi identitás a középkorban.

A szerző, *Kathryn Maude* az American University of Beirut Women and Gender Studies professzora. Kutatásaiban főleg a nőkről/nőknek szóló középkori írásokkal foglalkozik, valamint vizsgálja a

korabeli női levélírást. A könyv az első monográfiája, korábban tanulmánykötetekben jelentek meg vonatkozó munkái.¹

A kötet részletes bevezetővel kezd, amiben vázolja a könyv felépítését. Ahogyan azt maga a szerző is megállapítja, szerkezetileg négy fejezetből épül fel a mű, amik szintén három, illetve négy alfejezetből állnak. Ezek mindegyikében egy-egy konkrét forrás alapos és kimerítő vizsgálata történik, a szövegek részleteinek magyarázatával, a latin és az óangol eredeti idézetekkel (ezek egy részének fordítása a szerző munkája). Ezenkívül az utolsó fejezet a könyv mondanivalóját és célját mutatja be, szintén egy konkrét példán, illetve sok kérdésben utat enged esetleges további kutatásnak.

A munka, ahogy az irodalomlista hossza is mutatja, tekintélyes számú elsődleges forrás és irodalom felhasználásával készült. Azonban olyan alapvető szerző hiányzik, mint *Georges Duby*, A nő a középkorban című munkája, amiben éppen a nőkről/nőknek szóló írásokról fontos megállapításokat tesz.

A kötet kérdésfeltevése, a nők megszólítása a korai egyházi szövegekben, nagyon specifikus. Az egyházi szövegek vizsgálata, különösen, ha a hangsúly a hallgatóságon van, ritka és nagyon kiaknázatlan lehetőség. A téma időszerűségét tekintve, szintén jelentőségteljes, de még fontosabbnak tartom, hogy a szerző egyrészt egy kevésbé vizsgált forrástípust, másrészt pedig egy új megközelítést, nevezetesen a megszólítások vizsgálatát vezeti be a műben.

Minden fejezet a címzettek különböző csoportjára koncentrál. Az elsőben (*A laikus nők megszólítása az óangol prédikációkban*) a szentbeszéd írójának és a megszólítottaknak nincs közeli viszonya. A források közül *Ælfric* művében, a *Katolikus szentbeszédekben* használt *eow*, *mann* és *gebropra* kifejezések bár alapvetően gendersemlegesek, viszont az író több példán mutatja be, hogy többnyire férfi közösséghez szóltak ilyen módon. A nőket a megszólítás kizárja a keresztény közösségből, ahogy a szerző fogalmaz: „*az alapértelme-*

1 Look at my Hands’: Physical Presence and the Saintly Intercessor at Wilton. In.: *Dealing with the Dead: Mortality and Community in the Middle Ages*. Ed. Thea Tomaini, Leiden, 2018. 129–147.

Writing Community: the Opportunities and Challenges of Group Biography in the case of Wilton Abbey. In.: *Writing the Lives of People and Things, AD 500–1700*. Eds. Robert Smith and Gemma Watson, Farnham, 2016. 245–260.

zett keresztény polgár a katolikus szentbeszédekben férfi”. (29. o., saját fordítás) Az író a könyv egészében, de különösen az első fejezetben hosszan elemezi a kifejezések jelentéstartamát. A *Blickling 10* és a *HomM 8* ismeretlen szerzőjű szentbeszédek megszólítanak nőket konkrétan is, de Maude következtetése szerint ezek nem terjednek el olyan széles körben, mint a *Katolikus szentbeszédek*.

A második és harmadik fejezetben megjelenő művek olyan nőknek szóltak, akiket az adott szerző jól ismert. Az elsővel szemben a második fejezet (*Remeték megszólítása Aelred De institutione inclusarumjában és Goscelin Liber confortatoriusában*) nem szentbeszédek, inkább személyesebb hangvételű írásokat tartalmaz, a hangsúly a személyes megszólításokon van. Az író ellentétbe állít két levelet, Aelred testvérének (*Liber confortatorius*) és Goscelin Eve-nek (*De institutione inclusarum*) szóló munkáját. A leghangsúlyosabb kérdés ebben a fejezetben az, hogy az író hogyan és hova pozicionálja a megszólított nőt és annak keresztény életét magához képest. Az első nem hagy helyet Eve saját véleményének, érzéseinek, míg a második inkább maga fölé helyezi a nőt, elsősorban erkölcsi szempontból.

A negyedik fejezetben (*Szent nők megszólítása markyate-i Krisztina és skóciai Margit életrajzában*) a női szentek életéről szóló műveket vizsgálja a szerző, elsősorban a szent és a gyóntatója között intim viszonyra és ennek veszélyeire való tekintettel. *Szent Margit* életében a megszólítás is kettős, egyrészt a szentet megszólítja a szöveg írója (vagyis Margit gyóntatója), illetve az író a megrendelőt, vagyis Margit lányát is megszólítja. Szent Krisztina életrajzában pedig az író (aki független, harmadik személy) maga vizsgálja a gyóntató és a szent közötti viszonyt. Maude egymással szemben álló következtetéseket von le a két szövegről. Margitnál a gyóntatóval való viszony veszélytelensége hangsúlyos, a szerző többször kiemeli, hogy mikor a szöveg íródott, Margit már meghalt, tehát a kapcsolatuk gyanú felett állt. Míg Krisztinánál, aki még életben volt, amikor a forrás keletkezett, vagyis a potenciális veszély is fennállt, az erkölcsi győzelem jelenik meg, Isten, aki tanácsot ad, aki a gyóntató és a szent között áll.

Az utolsó fejezetben (*Apácák megszólítása Goscelin wiltoni és barkingi hagiográfiáiban*) vizsgált szövegekben, olyan nők csoportját szólítják meg, akiket a szerző jól ismer. A hagiográfiákat Goscelin írja a püspököknek, a nőket közvetlenül nem is szólítja meg, csak a történetben megjelenő női szereplők szólítják meg egymást. Kiemelendő ebben a fejezetben a normann hódítás előtti és utáni szentek együttélésének problematikája, amit a szerző kontextusban vizsgál. Az író és a püspökök közötti intimitásból az apácák kimaradnak, viszont a női szentek szerepe a női közösségekben kifejezetten hangsúlyos. Megjelennek olyan momentumok is, amelyek kifejezik, hogy a közösség a férfi tekintély elfogadása helyett saját magát szeretné igazgatni, ezért is fontos az őket patronáló női szent.

Végül a konklúzió bemutat egy ritka példát, mikor nők „hangja” elsőkézből jelenik meg az írásos forrásokban. A *De Natale Domini* című szentbeszédben ugyanis a XII. század elején egy apáca lemásolta és a megszólításokat rendre kiegészítette olyan módon, hogy azok közvetlenül a nőkhöz is szóljanak. Ez is alátámasztja az író korábbi állítását, miszerint a gendersemleges megszólításokat a nők nem érezték magukra vonatkozóknak.

A kötet fontos és kevésbé vizsgált témát kutat, a kiválasztott forrástípus szintén újszerű és a kutatás módszertanában üdítő az etimológiai és narratív vizsgálat. Az ezek alapján levont következtetéseket talán túlzó tényként kezelni, azonban iránymutatásként kiválóan használható. A könyv nyilvánvaló módon a források vizsgálatára koncentrál, azonban egy általános leírás a nők megjelenéséről az egyházi szövegekben és a politikai és egyháztörténeti kontextus hosszabb bemutatása sokban segítené a szövegek értelmezését az olvasó számára. Mindenképpen értékes kiadványról van tehát szó, ami felhívja a figyelmet egy mostohán kezelt forrástípus új megközelítésére, és új utakat nyithat meg a középkori nőtörténet-kutatásban.

Kathryn Maude: *Addressing women in early medieval religious texts* [Nők megszólítása a kora középkori egyház szövegeiben]. Cambridge, D. S. Brewer, 2021. (Gender in the Middle Ages 18) 174 o.

A demokrácia történeti szemantikája a kora-újkori Angliában

Cesare Cuttica, az *Université Paris 8* docense és a *Centre for Intellectual History at the University of Helsinki* munkatársa, a koraújkori politikai eszmétörténet egyik meghatározó alakja, akinek fő kutatási területe a XVI–XVII. századi brit politikai gondolkodás. Jelen kötetet megelőzően ebben a témakörben már több tanulmánya és egy könyve jelent meg [*Sir Robert Filmer (1588–1653) and the Patriotic Monarch: Patriarchalism in Seventeenth-century Political Thought*. Manchester, Manchester University Press, 2012],¹ továbbá számos kiadvány társszerkesztője is. Legújabb, ehelyütt ismertetendő munkája nem előzmény nélküli, hiszen társszerkesztője és egyben egyik szerzője is annak a kötetnek, amely 2019-ben látott napvilágot *Democracy and Anti-Democracy in Early Modern England* címen, a Brill kiadó gondozásában. Az Oxford University Press által 2022-ben megjelentetett *Anti-demokrácia Angliában 1560–1642* című műve ennek a tematikának a szerves folytatása és kibővítése. E munka már csak azért is különleges figyelmet érdemel, mert éppen ez volt az az időszak, amikor az Arisztotelész által a rossz kormányzat egyik fajtájaként, nevezetesen a *politeia* elfajzásaként számon tartott *demokráciát*, egyes koraújkori szerzők esetenként immár a jó kormányzati formák egyikeként említették.²

A szerző mindjárt a mű bevezetőjében behatárolja a vizsgálat témáját, leszögezve, hogy a demokrácia-ellenes kritika ebben az időben

1 Ismertetését ugyancsak e folyóiratban lásd tölem: KLIÓ 2013/2. 78–82. <http://www.c3.hu/~klio/klio132/klio078.pdf>

2 Erre lásd pl.: Sashalmi Endre: Az államkormányzás allegóriája: Johan Sadeler (I) Politeia (1579) című metszetének ikonográfiai értelmezése. Jog-Állam-Politika 2019/4 (19–35.) https://jap.sze.hu/images/lapsz%C3%A1mok/2019/4/JAP_2019_04_sashalmi-endre.pdf

„alapvetően a „népi kormányzat” mint politikai rendszer azon értelmzése ellen irányult, „amely közvetlenül és teljesen az irracionális, műveletlen köznép kezébe adta a hatalmat”. A szerző kiemelése azért fontos, mert teljes egészében nem vetette el a gondolkodás a demokráciát, de csak abban a formában tartotta megengedhetőnek, ha az ún. vegyes kormányzat egyik elemeként volt jelen. Ez utóbbi pedig azt a kormányzatot jelentette, amely ötvözte a három kormányzati formát, azaz a monarchia, az arisztokrácia (kevesek/kiválasztottak) és demokrácia (köznép) erényeit.³

Fontos tehát, emeli ki a szerző, hogy a demokrácia-ellenes nézőpont világos különbséget tett „a sokfejú sokaság”, valamint a nép (*populus*) közt, a demokráciát az előbbivel azonosítva: e nézőpont képviselői számára a demokrácia „elméletben legitim lehetett ugyan”, viszont a gyakorlatban úgy tekintettek rá, mint olyan „diszfunkcionális állapotra,” amely a szabadság és a csőceselék uralmát jelentette, és ahol a sokaság véleményét demagógok alakítják. Az imént említett különbségtételből pedig az is következett, hogy a demokráciaellenesség nem volt azonos a népszuverenitás elutasításával: a kettőt ugyanis határozottan megkülönböztették egymástól, ezáltal pedig lehetségesnek tartották magát a népi részvételt is a politikában, mégpedig a már említett vegyes kormányzat formájában.

Ami a forrásbázist illeti, a szerző elsősorban olyan kútfőket vizsgált, amelyek többnyire elkerülték a kutatók figyelmét: így például a politikai közbeszédet alakító szónoklatokat, proklamációkat, hivatalos dokumentumokat, nem mellőzve azonban a magánleveleket és kéziratos forrásokat sem. Mindezeket pedig a két emberöltőnyi időtartamot átfogó három uralkodó (I. Erzsébet, I. Jakab és I. Károly) regnálásának összefüggéseibe helyezi bele. A cambridge-i iskola diszkurzív-kontextualista megközelítésének szellemében így határozza meg a feladatot: „A szövegeket politikai kontextusukba helyezve azt a kérdést kell feltenni, hogy az anti-demokratikus pa-

3 Ezt fogalmazta meg 1642-ben a polgárháború előestéjén I. Károly a parlament 19 pontos előterjesztésére adott válaszában, amikor úgy jellemezte Anglia politikai kormányzatát, hogy „őseink tapasztalata és bölcsessége ezeknek az ötvözetéből egy olyan kormányzatot alakított ki, hogy ennek a Királyságnak... mindháromból az előnyöket adja, bármelyik hátránya nélkül”, és amelyet Károly értelmezésében a Király és a Parlament két háza testesített meg.

radigma miként adaptálódott a változó történelmi körülményekhez.” Mindazonáltal a szerző tovább is lép az említett iskola szemléletén: ugyanis a politikai gondolkodás tanulmányozásának általános tendenciájától eltérve, behatóan vizsgálja „a vallás komplex viszonyát a politikához és a politikai fogalmakhoz”. Ez utóbbi szempont magyarázza a kronológiai kiindulópontot, minthogy Angliában a demokrácia-ellenesség az egyházirányításra vonatkozó viták miatt erősödött fel az 1570-es években, ugyanis a hierarchikus felépítésű anglikán egyház hívei a presbiterianizmust „a népi kormányzással” azonosították.

Különösen érdekes fejezete a könyvnek az, amely *A demokrácia külföldi modelljei: Athén, Svájc, Münster* címet viseli, és amelyben Cuttica azt a problematikát vizsgálja, hogy milyen volt az ókori történelemből ismert demokrácia, valamint a korban demokráciának tartott Svájc megítélése, továbbá annak a kísérletnek az értékelése, amikor 1534–1535-ben Münster városában az egalitáriánus elveket hirdető anabaptisták egy időre magukhoz ragadták a város irányítását. Az első kérdés kapcsán megjegyzi: a mai olvasónak meglepetésként hat (bár az ismertetésben eddig elmondottakat figyelembe véve talán nem is annyira), hogy az ókortól egészen a koraujkorig a demokráciát az osztrakiszmoszsal azonosították, tehát azzal, hogy egyes polgárokat kizárnak a politikai közösségből. Ez pedig a korabeli angolok számára a demokratikus kormányzat durvaságát jelentette, valamint ennek nem vállalható társadalmi hatását (a jobb polgárok ellen irányuló bosszút): „Az osztrakiszmosz testesítette meg azt, hogy mi volt a baj demokráciával, mind politikailag, mind erkölcsileg.”

De miként viszonyultak a korabeli Angliában a kantonok szövetségéből építkező Svájchoz? A svájciak kormányzatát általában az athénihez hasonlították, akiknél a kormányzás az alsó néprétegek kezében van, ráadásul elmaradott, barbár, egyúttal engedetlen népnek tartották a svájciakat, ezért semmiképpen nem lehetett őket példának tekinteni az angolok számára.

A legrosszabb renoméja azonban a Münsterben történeteknek volt: egy, az isteni jogalapot hirdető 1636-os szónoklat (az isteni jogalap

egyik lényegi eleme a társadalmi hierarchia és az ebből következő engedelmisség szigorú betartása volt) ekként ítélte el az anabaptizmust mint a demokrácia melegágyát: figyelni kell az olyan „alsóbbrendűekre”, akik azt hirdetik, „hogy az egyik ember ugyanolyan jó, mint a másik, hogy ugyanazok voltunk születésünkkor és ugyanazok leszünk halálunkkor”.

Nem véletlen tehát, hogy a könyv konklúziójában Cuttica így fogalmaz: „Az Erzsébet-kori és a korai Stuart Angliában a demokrácia »csúnya szó« volt... Szinte senki nem volt demokrata; senki sem akarta, hogy demokratának hívják. Mégis, a demokrácia ott volt mindenütt. A demokráciára vonatkozó reflexiók mélyen áthatották a koraújkori közbeszédet.” Ez igaz volt mind a világi, mind az egyházi kormányzatról szóló diskurzusra, és mindkét területen a demokrácia-ellenesség dominált a szerzők döntő többségénél. Ez a helyzet fokozatosan, de jelentősen megváltozott az 1640-es években a király és a parlament 1640-ben kezdődött konfliktusa, majd a polgárháború idején, amikor a parlament ösztönzésére, a korábbiakhoz képest, a társadalom nagyobb szegmense aktivizálódott a politikában. „A parlament, azáltal, hogy törvények sorozatát fogadta el és eskük sorozatát közölte ki, valamint, hogy támogatta az alulról jövő petíciókat, a nép képviselőjévé lépett elő.” A demokráciához történő viszonyulás változását azonban éppen az 1640-es évek előtti évtizedek demokráciáról szóló folyamatos közbeszéde készítette elő, még ha akkoriban a demokrácia általános megítélése negatív volt is. A könyv konklúzióját a demokrácia XVIII–XX. századi angolszász szemantikájára vonatkozó rövid kitekintés zárja.

Cesare Cuttica írása a koraújkori eszmetörténet jelentős alkotása, amely korunk politikai retorikájának egyik fontos, ha nem a legfontosabb terminusának előtörténetébe ad betekintést, jól szemléltetve azt, hogy a mai politikai fogalmak visszavetítése nem járható út a múlt megértésében.

Cesare Cuttica: *Anti-democracy in England 1570–1642*. (Anti-demokrácia Angliában 1570–1642) Oxford, Oxford University Press, 2022. 282 o.

Sashalmi Endre

Cseh–szlovák kapcsolatok a könyvkultúra kontextusában (1918–1939)

A huszadik században formálódó csehszlovák állam szerepe politikatörténeti kontextusban már részletesen tárgyalta, azonban számos olyan szegmense akad a cseh–szlovák együttélésnek, amely még nem került a kutatások homlokterébe – ide sorolható például a könyvkultúra alakulása is, amelynek feltárása az irodalomtörténet vagy a társadalomtörténet-írás részére is új, lényeges információkkal szolgálhat. Az alábbiakban bemutatott tanulmány *Monika Kapráliková* tollából ilyen aspektusból közelít a két háború közötti időszakhoz.

A szerző a történettudomány és a kultúratudományok területén szerezte tudományos fokozatát, majd nyolc éven keresztül volt oktatója a pozsonyi Comenius Egyetem kultúratudományok tanszékének, illetve számos nemzetközi kulturális projektben vett részt. Érdeklődése széleskörű, jelenleg szabadúszó íróként és kutatóként tevékenykedik. Elsősorban *Ján Smrek*, a huszadik századi szlovák irodalom és kultúra egyik jelentős alakjának publicisztikai tevékenysége képezte eddigi kutatásainak tárgyát, melynek eredményeiből nagy sikerű könyv jelent meg 2017-ben. Ebben többek között foglalkozott a szlovák könyvkiadás állapotával és kihívásaival az államfordulatot (impériumváltás)¹ követő évtizedek időszakában. A témát összefüggéseiben igyekszik interpretálni tavaly megjelent tanulmányában, mely a *Česko–slovenská historická ročenka* címet viselő tudományos periodika huszonnegyedik évfolyamának hasábjain olvasható. Az újabban már a Cseh Tudományos Akadémia, a Masa-

¹ Az *államfordulat* és *impériumváltás* fogalmakat szinonimaként használom a Csehszlovák Köztársaság 1918-as megalakulásának jelölésére. Előbbi kifejezés a szlovák nyelvű, illetve a határon túli szerzőktől származó magyar nyelvű szakirodalomban fordul elő, utóbbi a hazai szakirodalomban gyakori.

ryk Egyetem és a besztercebányai Bél Mátyás Egyetem gondozásában évente két alkalommal kiadott „évkönyv” küldetésének tekinti a cseh–szlovák kapcsolatok kutatásainak friss eredményeit kritikus, elemző módon bemutatni, így elkerülve a szentimentális és idealizált történeti képek kialakítását.

A szerző már bevezetőjében kiemeli, hogy a vizsgált téma relatív időbeli közelsége ellenére számos kihívással kell szembenéznie a kutatónak. Elsősorban a könyvkiadók levéltári anyagának töredékes jellege, illetve a korabeli könyvsorozatok beszerzésének hiányosságai nehezítik a kutatómunkát mind a Szlovák, mind a Cseh Nemzeti Könyvtár esetében, ezért az önálló gyűjtőtevékenység, valamint a hasonló tevékenységet folytató személyekkel, intézményekkel való együttműködés elkerülhetetlennek bizonyul. Az így szerzett fontos információkat a korabeli sajtó, esetenként emlékiratok által szolgáltatott adatokkal egészíti ki Kapráliková, továbbá a témát korábban részlegesen feldolgozó szerzők adatbázisára és publikációira hivatkozik. A széleskörű források felhasználásával célja elsősorban az, hogy rámutasson a cseh könyvkiadás és a szlovák irodalom fellendülése közötti kapcsolatra a Csehszlovák Köztársaság (1918–1938) fennállásának időszakában.

Történeti áttekintése mindenekelőtt a könyvkiadás hagyományait eleveníti fel 1918-at megelőzően, mivel csak az előzmények ismeretében érthetők meg az államfordulatot követően jelentkező új kihívások. Ugyan akadt példa korábban is szlovák szerzők szlovák nyelvű műveinek (*slovacikum*) cseh könyvkiadóknál való megjelenésére, ám ez eseti jellegű volt, jellemzőbb a szlovák irodalmi alkotások teljes egészében cseh nyelvű, esetleg szlovakizált vagy biblikus cseh nyelvű fordításainak kiadása.² Az eredeti szlovák nyelvű szövegek előfordulása ekkor leginkább a folklorisztikai munkákra, népköltészeti válogatásokra, útleírásokra, esetleg iskolai olvasókönyvekre korlátozódik – meglepő módon a szlovák szépirodalom azonban rendkívül alulreprezentáltnak mutatkozott a könyvpiacon, ellentétben az orosz vagy lengyel nyelvű irodalommal. A könyvkiadó vállalatok csekély érdeklődése azzal magyarázható Kapráliková szerint, hogy rendszerint a már népszerű, piacon jól teljesítő alkotásokhoz

2 A biblikus cseh nyelv (bibličtina, biblická čeština) a szlovák evangélikus liturgia nyelve volt, a XVII–XIX. században egyben a szlovákok egyik irodalmi nyelveként is szolgált.

nyúltak és jelentették meg újabb kiadásokban ahelyett, hogy feltörekvő, kevésbé ismert szerzőkkel kísérleteztek volna bizonytalanul. Az ezzel járó pénzügyi kockázatot elkerülendő tehát csak nagyobb cseh kiadóvállalatok jelentették meg jelentősebb szlovák szerzők műveit – a legnépszerűbb éppen Ján Kollár, a XIX. századi szláv mozgalom központi egyénisége, és egyben a legnagyobb példányszámban megjelenő mű *Slávy dcéra* (A dicsőség leánya) című költeménye volt.

A helyzet Csehszlovákia létrejöttével változott meg. Ezzel ugyanis nemcsak a szervezett együttműködés feltételei váltak adottá a könyvkultúra terén, hanem a politikai rendelés is nagymértékben ösztönözte azt. Akadályozó tényezőként merült fel azonban az Osztrák–Magyar Monarchia duális államszervezetének hatása: míg a cseh területeken az osztrák ipari jogszabályokat követték, a szlovákok lakta és kárpátaljai területek esetében a magyarországi 1884. évi ipartörvény volt érvényben. Ezt a kettősséget próbálja majd felszámolni az új államban az 1924-ben kiadott, Szlovákia és Kárpátalja területére vonatkozó ipartörvény, de a helyzetet csak részlegesen oldja meg. A törvényben foglaltak alapján a szerző felhívja a figyelmet például arra a sajátosságra, hogy míg a cseh és morvaországi területeken a könyvnyomtatás, illetve kiadói tevékenység és könyvkereskedelem szakmai szervezetek jóváhagyásához kötött, amelyek egyben a megfelelő szakképesítésért is feleltek, addig Szlovákiában a könyvkiadók és kereskedések üzemeltetése szabad iparnak minősült, a törvény csak a nyomtatás tevékenységét sorolta az engedélyhez kötött ipar kategóriájába. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a könyvkereskedelem szinte bárki számára – bármilyen szakmai előképzettség nélkül is – gyakorolhatóvá vált.

A korabeli könyvpiac összetett problémaköre ugyanakkor nem merül ki ennyiben. Egy sajátos társadalmi jelenségre hívja fel a figyelmet a szerző, amelyet egyfajta „útkeresésként” határoz meg: vagyis a széleskörű szlovák olvasóközönség formálódására, amely a gazdasági helyzet és az iskolázottság szintjének eredményeként ekkor még csak kialakulóban volt, ezáltal pedig az egyik fő problémaforrást is jelentette. Mindezt azzal a ténnyel is igyekszik alátámasztani, miszerint 1919-ben Szlovákia területén mindössze tizenöt hivatalosan bejegyzett könyvkereskedő tevékenykedett.

Mint kiderül, a cseh olvasók preferenciái azonban az új politikai keretek között sem változtak; a szlovák irodalom iránti jelentéktelen érdeklődés indokaként pedig a korszerű és intenzív propaganda hiányát fogalmazták meg már a kortársak is. Az, hogy mégis konjunktúra figyelhető meg a könyvpiac felvirágzásával a köztársaság fennállásának első évtizedében, a könyv szerepének felértékelődésével és az olvasó rétegek bővülésével hozható összefüggésbe. Ez elsősorban a cseh kiadók számának jelentős megugrását eredményezte és egyre aktívabb jelenlétüket a szlovák könyvpiacon, rövidesen tehát a magyar és német nyelvű publikációkat kiszorította a könyvtárak polcairól a cseh irodalom.

A kor szlovák nyelvű kiadványainak műfaji áttekintésével a tanulmány arra is rámutat, miként tükrözték azok vissza az új állam megszervezésére való törekvéseket. A nyelvtani segédletek, szótárak és tankönyvek mellett ugyanakkor az 1920-as évek kezdetén megjelentek a szlovák tájat és népi kultúrát történetiségében bemutató munkák is – a közösségtudat kialakításának igényével³ –, miközben továbbra is a szépirodalom talált legkevésbé utat az olvasókhoz. A kiadóházak érdeklődése az 1918–1920 közötti időszakban a kortárs szlovák irodalom helyett változatlanul a XIX. század alkotói irányába mutatott. Az események kedvező fordulatot vettek azonban az 1925-ös évben.

A szerző valójában ezen a ponton tér át három cseh könyvkiadó tevékenységének részletes ismertetésére, köztük kiemelten tárgyalva a napjainkra szinte elfeledett Leopold Mazáč munkásságát. Az eredetileg cseh utazó műkereskedő tulajdonképpen a véletlen folytán lett a két háború közötti időszak egyik legjövedelmezőbb könyvkiadójának megteremtőjévé.

Égész karrierútját meghatározó mozzanatként emeli ki a szerző Mazáč megismerkedését egy szlovák joghallgatóval, s általa a Szlovák Diákszövetséggel (*Sväz slovenského študentstva*) való kapcsolat-teremtését. Amikor ugyanis 1924 őszén a diákszövetség egy évkönyv kiadását tervezte, a szükséges pénzügyi fedezet biztosítását Mazáč-

3 A szerző így fogalmaz: „megjelentek a szlovák tájat, népi kultúrát és történelmet [az olvasók számára] közelebb hozó áttekintő publikációk...” („Objavovali sa prehľadové publikácie približujúce slovenskú prírodu, ľudovú kultúru a dejiny...”) [saját fordítás].

től remélte hozzá, aki az anonimitását évekig őrizve adta meg végül a kért támogatást, mivel jogi szempontból kifogásolható lett volna az együttműködés. Így jelent meg még az év decemberében a kortárs szlovák irodalomból szemlélő kiadvány, melynek árusításáról a karácsonyi szünetre Szlovákiába hazatérő diákság gondoskodott. A jól időzített kezdeményezés sikerét látva (a következő hónapokban két újabb, igényesebb kiadásban is megjelent a könyv, amelyből így összesen tizenkétezer példány kelt el) Mazáč gyakorlott kereskedőként felismerte a szlovák „piaci rést” és könyvkiadó létesítésére vonatkozó engedélyt kérvényezett. A könyvkiadók és kereskedők testülete (*Grémium knihkupců a nakladatelů*) Prágában azonban vitatta Mazáč megfelelő szakképzettségét – vagy inkább annak hiányát –, ezért határozottan elutasította mind a könyvkiadói, mind pedig a kereskedelmi kérvényt. Rövidesen ennek ellenére mindkettőt megkapta, sőt később maga is tag lett! Hogy mégis mi eredményezte a testület nézőpontváltását, nem ismert, viszont Kapráliková narratívája feltételezi, hogy a testület ártértékelte az államiság új formájának kontextusában a fiatal műkereskedő szlovák könyvkultúra támogatását célzó szándékát.

A szerző ezt követően tér át az adatok módszeres számbavételére. A tanulmány következő kisebb egységét ugyanis a kiadó működésével összefüggésben ezek áttekintésének szenteli (de talán szemléletesebb lett volna egy táblázatszerű összegezést is elhelyezni a szöveg végén).

Mint megtudjuk, az újonnan alapított könyvkiadó első kortárs szlovák irodalmat bemutató kiadványsorozata (*Edícia mladých slovenských autorov, 1925–1937*) kezdetben nem eredményezte a várt sikereket, mindez pedig Kapráliková szerint tökéletesen példázza a szlovák könyvpiac elmaradott jellegét és lassú átalakulását. A bizonytalan kezdetek után 1927-ben indul újra a sorozat kiadása, s ekkor már olyan nevek fedezhetőek fel a szerzők soraiban, mint Milo Urban vagy Martin Rázus, akik a szlovák irodalmi kánon részét képezik napjainkban. Ami a kiadványok számát illeti, érdekes eltérés figyelhető meg a műnemek között: míg a lírikus költészet ezer-ezerötszázas példányszámban jelent meg, a prózai művek csaknem ennek kétszeresét képezték, kétezer–háromezer példányban kerültek

kiadásra – bár debütáló szerző esetében rendszerint alacsonyabbak a számok –, a drámairodalomról pedig egyáltalán nem esik szó.

A kiadó tevékenysége természetesen sokkal széleskörűbb volt. Újabb egyedi arculatú könyvsorozatokat indított útjára: némely a XIX. század, illetve a századforduló irodalmának jól ismert alkotóit mutatta be, más a ponyvairodalom felé orientálódott és leginkább történelmi kalandregényekkel hódított az olvasók körében – a legkevesettebbek között Jožo Nižnánsky regényei, mint a *Čachtická pani* (A csejteji úrnő), *Dobrodružství Mórica Beňovského* (Benyovszky Móric kalandjai), *Jánošík*. Ezek korábban többnyire részletekben jelentek meg különböző népszerű napilapok, újságok mellékleteként (*ľudové čítanie*), így hamar közönségre találtak, Mazáč pedig éppen ezt igyekezett a kiadója javára fordítani az írók leszerződtetésével. A megszólítani kívánt korosztály koncepciója is módosult a 30-as évek elején, mivel a gyerekeket is megpróbálta olvasóközönségébe emelni.

További jellegzetesség, hogy művészi igénnyel tervezett, egyedi borítóval láttak el valamennyi kötetet, ezáltal Mazáč könyvkiadója a fiatal szlovák képzőművészek fórumaként is szolgált művészetük érvényesítésére és megismertetésére. Érdemes szót ejteni arról, hogy Kapráliková gazdag képanyaggal – többek között a korabeli kiadványok vizuális megjelenítésével – színesíti és teszi befogadhatóbbá olvasói számára a szövegét.

A tényadatok ismertetése azonban itt nem ér véget: a szerző egy másik érdekes aspektusát is megpróbálja feltárni Leopold Mazáč könyvkiadói vállalkozásának, mégpedig az ún. „nyelv-kérdést”. Az 1920. évi törvény értelmében a Csehszlovák Köztársaság hivatalos állami nyelve a csehszlovák nyelv – fogalmi konstrukció – lett; a törvény a nyelvi eltéréseket cseh és szlovák között egyazon nyelv különböző megnyilvánulási formáiként értelmezte.⁴ 1931-ben aztán az oktatásügyi minisztérium által jóváhagyott szlovák helyesírási kézikönyv jelent meg azzal a szándékkal, hogy a nyelvek közötti távolságot megpróbálja áthidalni – a szlovák nyelv rovására – a „cseh-

4 A szerző erre nem tér ki a szövegben, csak „törvényként” tesz róla említést, de úgy gondoltam, segítheti az olvasót a következő állítások megértésében. Erről bővebben: Szalay Zoltán: Kisebbségi nyelvi jogok Szlovákiában az 1918–1968 közötti időszakban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, XIII. évf. (2011) 3. sz. 85.

szlovák egység” ideológiájának szellemében. Bár a közös irodalmi hagyomány kétségtelen, talán érdemes megemlíteni, hogy a szlovákok határozottan „örizték szlovákságukat” a csehekkel szemben (a XIX. század végétől egyértelműen).⁵ Ebben a kontextusban Leopold Mazáč cseh kiadójának szigorú ragaszkodása a szlováknyelvűséghez máris árnyaltabban tűnik fel, és rámutat a kérdéskör komplexitására. Tulajdonképpen a kiadó szlovák főszerkesztője, Ján Smrek volt az elutasítás leghatározottabb hangadója; többek között elvetette a kéziratok helyesírásának módosítását, annak ellenére is, hogy a kiadó így jelentős megrendelésektől esett el. Az írókkal kötött szerződésekben „nyelvi záradék” tiltotta a művek cseh nyelvű fordításainak kiadását – épp arra hivatkozva, hogy mivel cseh és szlovák ugyanazon nyelv, a fordítás indokolatlan.

Mazáč könyvkiadója valójában tudatosan lett Szlovákia irányába tájolt, hangsúlyozza a szerző, és ez megnyilvánult az olvasóközönséggel való párbeszédében is. A központját 1934-ben Prága belvárosába áthelyezve például következetesen szlovák nyelvű feliratokkal, meghívókkal hirdette könyvkereskedését, amely rövidesen fontos reprezentatív funkciót öltött magára: a szlovák irodalom mellett a szlovák kultúra megjelentését – a korabeli források ezért egyfajta nem hivatalos „kulturális nagykövetségként” (*kultúrny konzulát*) említik. Különböző programoknak, kiállításoknak, előadásoknak, szerzői esteknek egyaránt helyszínéül szolgált, amelyeken olykor szlovák politikusok is képviseltették magukat, ezáltal politikai tartalommal bővítve a reprezentatív jelleget. Mazáč hamarosan Pozsonyt is megcélózta, ahol újabb könyvkereskedést nyitott, és fokozatosan kezdte monopolizálni a szlovák könyvpiacot, ezt azonban már nehezményezve figyelte a konkurencia.

Kapráliková összefoglalása szerint Leopold Mazáč tevékenységének jelentősége abban rejlik, hogy a korábbi hiedelmet megcáfolva

5 Rudolf Chmel: *Két irodalom kapcsolatai*. Madách, Pozsony, 1980. 80. Rudolf Chmel első sorban irodalmi kontextusban jelenti ki (a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokat vizsgálja könyvében, de érintőlegesen kitér a cseh kapcsolatokra is), és ez összefüggésbe hozható az itt tárgyaltakkal. A társadalom egészére azonban hiba lenne kiterjeszteni az állítást véleményem szerint – elegendő a falusi társadalmak szóbeliségére gondolni, vagy például a városi polgárság körére, ahová 1918-tól cseh hivatalnokok, orvosok, egyéb tisztviselők áramlanak nagy számban.

rámutatott a szlovák könyvpiar jövedelmező voltára – illetve formálta részben azzá – és felkeltette más cseh kiadók érdeklődését a kortárs szlovák irodalom iránt, ami egyben ösztönzőleg hatott a fiatal szlovák írókra is. Ami talán még ennél is fontosabb: a kiadó egy-
magában is képes volt biztosítani alkotói megélhetését nagyvonalú honoráriumával, ez pedig egészen új jelenség a korban.

Ugyanakkor egy másik, Mazáč első sikereire reagáló, a korban kiemelkedő és nagy múltra visszatekintő cseh kiadó, Melantrich vállalkozása is figyelmet érdemel (bár annak történetében mindez csak egy tűnékeny epizódot képezett, mint kiderül). 1929-ben indította el saját szlovák nyelvű sorozatát (*Melantrichova slovenská knižnica*), mivel felismerte a szlovák könyvpiac egy másik olyan szegmensét, amelynek mindaddig kevés figyelmet szenteltek: a világirodalmi művek fordításainak hiányát. A cseh kiadások szlovák nyelvre történő fordításával váltak elérhetővé többek között Tolsztoj, Dosztojevszkij, Turgenyev, Dumas és Victor Hugo művei a szlovák olvasók számára. Később a szlovák irodalom is megjelent kínálatában, de leginkább a „klasszikusokra” korlátozódott, így nem alakult ki hosszabb távú, szisztematikus együttműködés szlovák alkotókkal, amely elősegítette volna az intézményközi kapcsolatok megteremtését, a sorozat kiadását pedig 1935-ben megszüntette.

A tanulmány utolsó negyedében Kapráliková rátér Leopold Mazáč lényegében egyetlen nagy konkurensének a bemutatására, amely a prágai *Družstevní práce* könyvkiadó volt. Különlegessége abban rejlett, hogy 1922-ben olvasók, írók, művészek társaságaként alakult meg és a kölcsönös együttműködés elvére alapozták működését: tagjai részére közvetlenül juttatta el megrendeléseiket viszonylag alacsony áron.

A kiadónál 1927-ben merült fel, hogy a tagságot elérhetővé tegye Szlovákia és Kárpátalja lakossága számára is, ezért Pozsonyban új titkárságot szervezett a tagfelvételi kérvények fogadására. Bár a térség lakosainak érdeklődése nem volt

számottevő, a szerző szerint fontos momentum volt ez, mivel a kiadó „csehszlovák” jelleget öltött általa. A szlovák nyelvű könyvkiadást az állam létrejöttének tizedik évfordulóján kezdte meg, a közös cseh–szlovák múlt történeti motívumaira alapozva a könyvek tematikáját tekintve, azonban sem a szlovák, sem a cseh közönség nem fordított különösebb figyelmet felé. A valódi sikert Milo Urban *Az élő ostor*⁶ (*Živý bič*) című regényének megjelenése hozta meg. Bár az eredetileg Mazáčnál publikáló Urban számára komoly dilemmát okozott a kiadóváltás – később aztán többen is követték példáját és átszerződtek –, könyve így végső soron az első olyan 1918 után keletkezett szlovák mű lett, amely széleskörű külföldi sikereket ért el orosz, német, lengyel, svéd, horvát, sőt magyar nyelvű fordításával, mindezzel megalapozva a kiadó orientációját a szlovák társadalmi regény irányába.

Összehasonlítva Leopold Mazáč tevékenységével, úgy tűnik, az egységes *csehszlovák* irodalom és nyelv eszméjéhez való viszonyában rejlik a két kiadó eltérése. A prágai *Družstevní práce* jelentőségét Kapráliková a cseh–szlovák dialógus elmélyítésében látja, amely az együttműködés pozitív példájával szolgált szerinte. Hasonló módon szervezett ugyanis szerzői felolvasóesteket, kiállításokat, továbbá a szlovák nyelvű művek olvasását megkönnyítő szlovák–cseh értelmező szótárakat jelentett meg, amit Mazáč kiadója kifejezetten elutasított. Emellett nagyobb összegekkel támogatta a helyi ipart is [például a szlovák kiadványokhoz kizárólag a nagy múltú hermándi papírgyárból⁷ (*Harmanecká papírňa*) vásárolt papírt]. 1938-ban a fokozódó politikai feszültség ellenére még kísérletet tett a *csehszlovák kulturális egység demonstrálására*, de a rövide-

6 Milo Urban: *Az élő ostor* (ford. Sándor László). Eugen Prager, Pozsony, 1938.

7 A papírgyárat 1829-ben alapították, a XIX. század közepére pedig az Osztrák–Magyar Monarchia második legnagyobbika lett a szlovák nyelvű források szerint; a település magyar elnevezése több különböző formában és helyesírással fordul elő a forrásokban (Hermanecz, Hermanetz).

sen kialakuló új politikai körülmények között beszűkültek ennek további lehetőségei.

Ezzel szemben Leopold Mazáč esetében – aki egyébként szintén termékeny együttműködésben volt a cseh kulturális élettel, fontos hangsúlyozni – épp a szlovák *egypediség* definiálását figyelhettük meg. A két könyvkiadó tehát látszólag ellentétes tendenciát követve lett hasonlóan sikeressé a két háború közötti időszakban. Mindez a téma egy további érdekes aspektusára mutat rá, azonban ennek részletesebb kifejtésére Kapráliková már nem vállalkozott.

A bevezetőben megfogalmazott célokat tulajdonképpen sikerült megvalósítania a szerzőnek tanulmányában, ugyanakkor a szöveg számos kérdést is felvet. Véleményem szerint a kiadók mellett talán hasznos lehetne a „párbeszéd” másik résztvevőjének, az Olvasónak mélyebb megismerése is. Érdeemes volna például az árusított könyvek forgalmának feltárásával többet megtudni a kiformalódó olvasóközönségről, vagy a könyvtársasághoz Szlovákia és Kárpátalja területéről csatlakozó tagokról forrást gyűjteni, ami által esetleg újabb árnyalatokkal gazdagodhatna a kialakult kép. Eltekintve ettől, Monika Kapráliková élvezetes betekintést engedett egy mindaddig kevésbé feltárt területre, és hiánypótló cikke talán újabb kutatásokhoz is ösztönzéssel szolgálhat.

Monika Kapráliková: Česko-slovenské vzťahy na poli knižnej kultúry (1918–1939) [Cseh–szlovák kapcsolatok a könyvkultúra területén (1918–1939)]. *Česko-slovenská historická ročenka*, 24/2 (2022) 43–75.

Üveges Eszter

Oroszország háborúja Ukrajna ellen

Az Athéni Nemzeti Könyvtár 2022 nyarán megjelentetett egy rövid, de magvas összefoglalást az ukrajnai helyzetről. A kis könyv anyagát a könyvtár sorozatának egy darabjaként a 2022. április 14-én elhangzott előadások alkotják, amelyeket a most egy éve elkezdődött ukrajnai fegyveres agresszióknak szenteltek. Az előadások, ahogy az előszóból megtudjuk, a szándékoknak megfelelően május 9-e, a „Győzelem Napja” előtt hangzottak el, abban az igyekezetben, hogy egy esetleges, és Putyin által remélt, nagy orosz győzelmet megelőzzenek, és „világos nyelven” kimondják a véleményüket: nem „különleges hadműveletről” van szó, hanem orosz agresszióról, amelyet ideológiailag a „Halhatatlan Ezred” (oroszul Бессмертный Полк) kultusz eredeti céljaitól és társadalmi helyzetétől egyre inkább eltérített és szakrálissá formált szerepébe ágyaznak. Ezt az eredetileg polgári kezdeményezést Putyin már rég állami szintre emelte és folyamatosan anyagi, valamint ideológiai támogatásban részesíti. Így érthető meg, írja a szerkesztő, hogy a „hadművelet” „náci kollaboránsok” ellen folyik: „ahogy a maiak elődei öldökölték a nácikat, úgy kell a mostaniaknak megölniük azok kollaboránsait” (sic!, 10. o.). „Az idő sürget; Putyin nagy győzelmet akar felmutatni”. Ma már tudjuk, hogy ez nem történt meg, de azt is, hogy az orosz vezető nem adta fel. Mára az is világossá vált, hogy az ukránok sem adják fel, nem bíznak Putyinban, és nem hajlandók területeket feláldozni a bizonytalan békéért. Csak az nem világos, hogy mindennek mikor lesz vége.

Megjegyzendő, hogy az események a görögöket is érintik érzelmileg és egyéb tekintetben: ahogy magyar kisebbség él Nyugat-Ukrajnában, úgy van görög jelenlét a Fekete-tenger északi partján,

mégpedig az i. e. VII. századtól kezdve, bár jóval később, a VII. században is történtek betelepülések. Ezek a területek (Odessza, Mariupol, Herszon és más városok) ma is súlyos összecsapások színterei, és jelenleg nem világos, mennyire lettek elpusztítva.

A szerkesztő, egyúttal a három szerző egyike, Sztavrosz Zubulakis (Σταύρος Ζουμπουλάκης), 1953-ban született, jogot, filológiát és filozófiát tanult, egyúttal választmányi tag a Nemzeti Könyvtárban. Hozzájárulása a harmadik a tanulmányok sorában, és ott úgy tekinti, hogy – a kommunista múlt fényében – szinte szükségszerű volt Oroszország útja a háborúhoz.

Az első tanulmány („Bevezetés Ukrajna történetébe”) szerzője az 1968-ban született *Jorgosz Cakniasz* (Γιώργος Τσακνιάς), aki történelmet és régészetet tanult, majd szlavisztikából doktorált a Thesszaloniki Egyetemen. Ma a MIET, a Görög Központi Bank Irodalmi és Történeti Archívumának a munkatársa, egyúttal szerkesztő, műfordító és fényképész.

Elöljáróban, miután ő is elítéli a történeteket, megjegyzi, hogy Putyin kétségbe vonta az ukrán nyelv és nemzet létét, és helyette a közös eredet és az ezeréves közös és fényes orosz múlt képét vázolta fel. „Ukrajna – úgymond – mesterséges állam”. Ezt két megérzés mentén indokolta: az első a nyugatellenes orosz érzelmek, a másik pedig a premodern, a rasszizmushoz, sőt a náciizmushoz közel álló elképzelések. A szerző a közös orosz–ukrán történelmet vizsgálva egyetért Timothy Snyder szóhasználatával: „véráztatta földekről” van szó.¹

A szláv őshazát, a legelterjedtebb felfogást követve, a Pripjaty folyó vidékére teszi, Kijevtől északra, Csernobilhez közel: innen történt a nyugati, déli és keleti irányú szétvándorlás. Nyelvi tekintetben megjegyzi, hogy bár természetesen két, közös ősré visszavezethető rokon nyelvről van szó, a különbségek vannak annyira jelentősek, hogy ne lehessen az ukránt az orosz dialektusának nevezni. (Párhuzamként megjegyzi, hogy pl. az olasz és a spanyol között 70–80 százalék az egyezés a szókészletben, mégsem lehetne a kettőt „egyazon nyelvnek” nevezni.)

¹ Timothy Snyder, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. Basic Books, 2010.

A IX. század folyamán a szláv nyelvek mindenesetre nem különböztek még el jelentős mértékben egymástól. A keleti szlávok lényegében még azonos nyelvet beszéltek. Ekkor bukkan fel bizánci forrásokban a „Rosz” (Ρῶς) név (vö. Kijevi Rusz). A szó eredetileg északiakat, svédeket, normannokat jelölt. Az eredete minden valószínűség szerint viking, hajózással, evezéssel függ össze, és a „Rosz/Rusz” nyelvi alak egy hosszabb szóból többszörös áttételen keresztül rövidült le. Így jelölte végül a szlávokat, majd az oroszokat. Megjegyzendő, hogy a Pripjaty folyó a Dnyeperbe ömlik, a Dnyeperen le lehet hajózni a Fekete-tengerig, onnan pedig megnyílik a fontos kereskedelmi út Konstantinápoly felé. 880 körül Oleg fejedelem Kijevet tette meg fővárossá, így alakult ki a Kijevi Rusz, majd következett a kereszténység felvétele. A X–XI. században a kijevi állam erős feudális alakulat volt, de az alkalmazott rotációs irányítási rendszer állandó torzszalkodásokhoz vezetett és bomlasztó hatásúvá vált.

A XIII. században a mongol támadás elsöpörte a kijevi államot. 1199 és 1349 között két kisebb nyugat-ukrajnai formáció maradt csak fenn, amelyek a következőkben a fél-autonóm Ruténia, azaz Kárpátalja államot alkották. Danilo Romanovics² herceg egyrészt elismerte Batu Kán fennhatóságát, másrészt próbált nyugati szövetségeket kötni. 1253-ban egy pápai követ a *Rex Rusiae* címmel ruházta fel. Ily módon Danilo a Vatikán által elismert ortodox fejedelemmé vált. A szerző fontosnak tartja rámutatni, hogy az adott

2 Egy rövid ismertetésben természetesen nem lehet célunk átfogó tudományos értékelés és összegzés. Itt egy görög történészek által politikai aktualitásból publikált mű áttekintéséről van szó, így többnyire követnünk célszerű az ő szóhasználatukat és beállításait. A magyar olvasónak a pontosításokhoz sok szakkönyv áll a rendelkezésére. Így pl. az 1996–2000-ben az Ozirisz gondozásában kiadott kétkötetes *Orosz történelem*, Mihail Heller (I. kötet), és a M. Heller és Alekszandr Nyekrics által írt *Szovjet történelem* (II. kötet). A pontos címük: I: *Az Orosz Birodalom története*, illetve II: *A Szovjetunió története*. Nevek helyesírása, hangsúlyok, beállítások eltérhetnek. Akit itt Danilo-ként említünk, az *Orosz történelem* I. kötet 63. oldalán mint Danyiil herceg jelenik meg. A következőkben továbbra is a görög szöveget vesszük alapul. Megjegyzendő még, hogy a több mint 1200 oldalas kétkötetes könyv *orosz*, illetve *szovjet* szempontú elemzés. Mindent, ami ukrán, ebben a beállításban kell látnunk. Az ukrán és az orosz közti különbség az itt áttekintett könyv lapjain azonban jól kiderül.

Ukrajna XX. századi történetéhez, bár ez sem ukrán szempontú, hasznos az osztrák Manfred Rauchensteiner, *Az Első Világháború és a Habsburg Monarchia bukása* című, hatalmas, 950 oldalas munkája (Bp., Zrínyi Kiadó, 2017, ©2013).

pillanatban a „nyugati rész az igazán ukrán- és oroszellenes”, és a történelme egyre inkább különbözött a nyelvileg még mindig egy- séges keleti szlávokétól. A mongol hódítás jelentősen hozzájárult a nyelvi és politikai elkülönüléshez. A XIV. század közepén a rutén államot felosztották Lengyelország és a Litván Nagyhercegség között. Megalakul a Lengyel–Litván Unió, amely meghódítja Uk- rajna nagy részét. Az Unióval szemben létrejön a Kozák Hetmaná- tus (orosz segítséggel, tesszük hozzá, amely azután függést ered- ményezett az oroszoktól). Moszkva fejlődésnek indul: a Moszkvai Nagyhercegség lerázza a mongol igát 1480-ban. Egy évszázad- dal később a Nagyhercegség Királysággá alakul, míg Nagy Péter 1721-ben Birodalomnak nevezi az államot. A „nagyorosz”, illetve „Nagyoroszország” megjelölések eredetileg bizánci fogalmak vol- tak („Μεγάλη Ρωσία”) és a Kijevi Állam északkeleti területeire vonatkoztak. Csak Nagy Péter reformjai után váltak a jelzők mennyiségiből minőségivé: a „Nagy” immár az Orosz Birodalom nagyságát jelölte. Így jöttek létre a „nagyorosz” (великорусский), „kisorosz” (ukrán) és „fehérorosz” (vö. ma: belorusz, Belorusszia) fogalmak.

Az „Ukrajna” név első említése 1187-ből származik: a szó ere- detileg Oroszország különböző határmenti területeit jelölte. A XVI. század közepétől Zaporozsje volt az „ukrajna”, vagyis a Lengyel Királyságot a krími tatároktól elválasztó határterület. Innen terjedt el a név és vált a teljes földrajzi egységet jelölő tulajdonnévvé. Ukrán értelmiségiek (pl. Tarasz Sevcsenko és köre) a XIX. században foko- zódó érdeklődést mutattak a nyelvük és a hazájuk iránt, „ukránként” definiálták magukat és elvetették a megalázónak érzett „kisorosz” jelzőt.

1523-ban Filofej (Φιλόθεος) pszkovi szerzetes fogalmazta meg a moszkvai nagyhercegnek címzett próféciajában a „Harmadik Róma” vízióját: Moszkvára várt a feladat, hogy az itáliai Róma, majd Kons- tantinápoly (amely a „második Róma” volt) bukása után egyesítse a keresztényeket mindenféle eretnekséggel szemben (a katolikusokat is ezek közé véve). A prófécia új életre kelt II. Sándor cár alatt a XIX. században a pánszlávizmus keretében.

A XX. század elején Ukrajna három részből állt: nyugati része részben a lengyelekhez, részben az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott, míg a nagyobb keleti rész az Orosz Birodalomhoz. A világháború és az Októberi Forradalom után három rövid életű államalakulat jött létre: Kelet-Ukrajna (orosz területen), Nyugat-Ukrajna (osztrák–magyar területeken), és a Hucul Köztársaság (a Kárpátokban). Az orosz polgárháború rengeteg áldozattal járt Ukrajnában is, majd megalakult az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság. Az „ukrán” jelzőt a szocialista alakulat a „helybeliség” (orosz коренизация) elképzelése jegyében kapta. A kifejezés szó szerinti jelentése ’meggyökereztetés’, és eredeti szándékában az orosz elem visszaszorítását célozta a békés egyetértés jegyében egy soknemzetiségű országban. Ez az elképzelés azonban hamar visszaütközött. Sztálin felismerte, hogy hiba volt egy működő politikai elnyomó eszközt félretenni, miközben az jól segíti a totalitáriánus vezért, és ugyanakkor hasznos az orosz patriotizmus számára, kivált egy fenyegető világháború árnyékában. „Jellemző – írja a szerző –, hogy Putyin az orosz támadás előtt nem mulasztotta el hibáztatni a bolsevikokat azért, hogy óriási hibát követtek el, amikor függetlenséget adtak Ukrajnának egy olyan kérdésben, amelyet ő «ezeréves orosz történelemnek» nevez”.

A fentiekkel párhuzamosan Ukrajna a szovjet–lengyel háború célkeresztjében is találta magát. A lengyel nacionalisták, Piłsudski vezetésével egy formálisan független, valójában ütközőállam Ukrajnát akartak létrehozni Lengyelország és a Szovjetunió között. „Ekkorra már – írja a szerző – az ukránok egyaránt gyűlölték az oroszokat is, és a lengyeleket is,³ azt a két népet, amelyek hagyományosan területeket akartak elcsatolni az országukból, vagy akár bekebelezni az országuk egészét is.” A Molotov–Ribbentrop-paktum után Nyugat- és Északnyugat-Ukrajnát (Galíciát és Volhíniát) Szovjet-Ukrajnához csatolták, egyúttal felosztották Lengyelországot Németország

3 Ma, 2022–23-ban mindez másként van. Morawiecki öleléssel köszönti Zelenszkijt, a veszélyben levő Ukrajnát egész Európa segíti, Magyarország is minden módon, a fegyvereket leszámítva, és ez alighanem nem azért van, mert Ukrajna a demokrácia mintapéldája, hanem mert tudják, mit jelent az újjáéledő szovjet rezsim, és azt különösen a volt szovjetizált országok vetik el. „Neoszovjetunió” nem győzhet – ebben alighanem mindenki egyetért, és ezt a meggyőződést nem kell magyarázni.

és a Szovjetunió között. Ugyanekkor kebelezték be a balti országokat is a Szovjetunióba (24. o.).⁴

Mielőtt az eseményekben tovább menne, a szerző részletesen kitér a Nagy Ukrán Éhínségre (Holodomor). Ma már jól ismert, mi történt, nemcsak Ukrajnában, hanem Oroszországban, Belorussziában és Kazahsztánban is, bár az ukrainai a legkirívóbb tragédia. Nem felejtendő el, hogy az ukrán feketeföld (csernozjom) a világ legjobb termőtalaja! A parasztoktól mindent elvettek, a következő évre szóló vetőmagot is, egyúttal megtiltották, hogy elköltözzenek. A következmény egy szigorúan titokban tartott éhínség lett. A lakosság mindent elfogyasztott, amit lehetett, és kannibalizmus is előfordult. A leghiggadtabb becslések 3,3 millióra teszik az éhen haltak számát. Az eset szigorú tabunak számított, és a kiszivárgott részleteket „imperialista propagandának” minősítették. A tény azonban letagadhatatlan, kivált, hogy ide vonatkozó titkosszolgálati jelentések is napvilágot láttak. A szerző idéz egy archivált híradást Hennadii Boriaktól, amely le is tölthető az Internetről: a bíróságok 2500 embert ítélték el kannibalizmusért, és ezer esetben a bírósági peranyag teljes mértékben fennmaradt (26. o.). Természetes, hogy az ukránok ezt soha nem fogják elfelejteni.

Az ország 1991. augusztus 24-én nyerte el a függetlenségét. Lemondott a területén levő nukleáris fegyverekről, cserében azért, hogy garanciát kapott Oroszországtól, hogy az nem fogja megtámadni...

2004-től zavargások és politikai gyilkosságkísérletek történtek nem világos háttérrel. Juscsenko megmérgezése dioxinnal, Janukovics állítólag „jobb ajánlatot kapott Putyintól”, és visszalépett az európai orientációtól, Euromajdan (EU melletti tüntetések), majd „A Méltóság Forradalma” (Революція Гідності) ... krími háború, „véráztatta földek”...

A szerző visszatér a kezdőgondolathoz: mindössze 15 év alatt, 1930 és 1945 között, mintegy 14 millió ember vesztette az életét. Ebben benne foglaltatnak a holodomor, a sztálini megtorlások áldozatai, a holocaust, a Vörös Hadsereg hadifogjai, akik a táborokban éhen haltak, emlékeztet Lengyelországra, Katyńra, Hitlerre, Sztálinra,

4 A komplikált történéseket sem az itt recenzeált írás, sem a jelen sorok írója, az adott keretek között, nem tudja követni. Ismét utalni kell a fentebb idézett *Orosz Történelemre*. A II. kötet a 74. oldaltól kezdve, nagy részletességgel ismerteti az eseményeket és azok hátterét is.

hasonlóságokra és különbségekre a hadműveletekben („munkamegosztás” – ld. a Varsói Felkelést), és a ma az Egyesült Államokban élő 81 éves Pavel Litvinov szavaival fejezi be: „nem létezhet szabadság egy olyan országban, amely egy másik ország szabadságát nyomja el”. Litvinov egy volt a nyolc szovjet állampolgár közül, akik 1968-ban tiltakozni mertek a Prágai Tavasz eltiprása ellen.

A második tanulmány („Θὰ εἶναι μακρὰ ἡ δοκιμασία” – ’A megpróbáltatás hosszú lesz’) szerzője az 1969-ben született *Dimitrisz Hrisztopulosz* (Δημήτρης Χριστόπουλος), az Athéni Jogi Egyetem Dékánja, egyetemi tanár, politológus, ombudsman, EU-parlament-i képviselő, közíró, szerkesztő. Fejtegetéseiben gyakran alkalmaz történetfilozófiai megközelítéseket, kedveli az összehasonlításokat és a szélesebb összefüggéseket. Putyint sikertelen machiavellistának tekinti, és rámutat, hogy a támadása egy független ország ellen a legtöbb, sztereotípiáktól sem mentes nyugati szemében megdönthetetlen bizonyítéka annak, hogy Oroszország az abszolút gonoszság megtestesítője.⁵ Ezt a meglátást azonban rögtön filozófiai síkra tereli: „ami történt, az orosz barbárság önbeteljesítő próféciaja”. „Egy előrejelzés, amely – részben legalábbis – oka volt a valóra válásnak”.⁶ Óv attól, hogy Európát ugyanakkor pienesztálra helyezzük: Európa

5 Hrisztopulosz éppen nem említi, de ugyanez a „sztereotípia” volt, a jelen sorok írója jól emlékszik, Reagen elnöknek az a kijelentése az afganisztáni beavatkozás után, hogy „a Szovjetunió a Gonosz Birodalma” („the Realm of Evil”). Reagennek igaza volt, és mégsem volt igaza: a meglátás éppen nem állt Gorbacsovra, akivel nagy nehezen összejött egy csúcstalálkozó. Csakhogy Gorbacsovot aztán megbuktatták. Gorbacsov ritka figura volt. A jelen sorok írójának személyes véleménye szerint ezer évben egyszer fordul elő egy ilyen politikus az orosz történelemben. (Ha nincs igaza, cáfolják meg a történészek! Ismert azonban, hogy Putyin „nem ért rá” személyesen ott lenni Gorbacsov temetésén. Más európai vezető sem ment el; Orbán azonban ott volt. A halott emléke ezt megérdemelte, a hivatalos Oroszország azonban semmi együttérzést nem érdemelt.)

6 Hogy ezt megértsük, Robert K. Merton 1948-ban megfogalmazott tételére („The Self Fulfilling Prophecy”) kell gondolnunk. „Az önbeteljesítő jóslat egy kezdetben hamis állítás, amely változást idéz elő a viselkedésben, és ez a változás az eredeti hamis állítást végül valóra váltja. Más szóval az igazságként kezelt jóslat, miközben ténylegesen valótlan volt, eléggé befolyásolta az embereket akár félelemmel akár logikai zavarral ahhoz, hogy a reakciók végül teljesítsék az egykor hamis jóslatot”. A motívum, ha nem így fogalmazták is meg, az ókori hagyományból is ismert (ilyen pl. az Oidipusz-történet). Szláv vonatkozásban azonban éppen az említett Oleg fejedelem esete ez, amelyet Puskin „Ének a Bölcs Olegről” (Песнь о вещем Олеге, 1822) című balladája örökített meg (Oleg haláláról van szó). A motívum, a szlávok vonatkozásában, úgy tűnik, skandináv eredetű. Maga az „Oleg” név is az óskandináv Helgi-ből származik, az pedig a német *heilig* (’szent’) etimológiai rokona.

sem igazán Európa. Mindenesetre az abszolút másság a kettő között és annak megfogalmazása pozíciót jelöl ki Oroszország számára. Ez, valamint az a megalázottság, amely a Szovjetunió szétesését követte, ideális előfeltételeket biztosított az orosz expanzionizmus fellángolásának, amely a politikát más eszközökkel, ti. a háborúval folytatta. Ami ma Európában kizárt barbárság egy nemzetközi konfliktus megoldására, amott egyszerűen egy az eszközök között.

A szerző a következőkben a „makedón” és a ciprusi kérdést hozza fel párhuzamnak. Görögország egyik „megoldást” sem tekinti legálisnak, mégis még csak fel sem merült a fegyveres összecsapás ötlete.⁷

A következő fejezet „XX. századi asszociációkkal” foglalkozik. Elveti, mint naiv elképzelést, hogy a II. világháború oka a Lengyelország elleni támadás lett volna. A dolog sokkal bonyolultabb, a versailles-i békéig és annak a hibáig kell visszamenni. Így tekintendő hibának a „poszthidegháborús európai szerződés”, vagyis, hogy teljesen ignorálták a felbomlott szovjet birodalom érzékenységeit, hozzáadva, hogy a NATO „meggondolatlanul terjeszkedett Kelet felé”.⁸ Ahogy azonban – írja a szerző – Németország megalázása az

7 Mindkét eset speciális probléma. A szkopjei állam, amelyet ma „Észak-Macedóniának” neveznek, hosszú időn át küzdött a nevéért, miközben a terület önállósodása nem volt nemzetközi konfliktus veszélyével terhes. Történetileg a „macedón” egy északi görög dialektust jelöl, és a szlávhoz nincs semmi köze. Más kérdés, hogy a terület részben egybeesik a történelemből ismert Macedóniával. Az ottani (szláv anyanyelvű) nacionalisták azonban még Nagy Sándor hovatarozását is elvitatták (!), és ez máig tartó nézeteltérésekhez vezetett. Nyelvészetileg nézve a kérdés világos. Szlávok oda több mint ezer évvel később érkeztek. A szláv anyanyelvű „macedónokat” a bolgárok is kritizálják: a nyelvük nem más, mint egy nyugati bolgár dialektus – nem tekinthető önálló nyelvnek. Az ókorra visszanyúló érvek a XIX–XX. századi szláv nacionalizmusok igazolására értelmetlenek. Ciprus esetében talán nem annyira szerencsés a szerző párhuzama: ott, 1974-ben, török támadás és megszállás következett. Ezt ma is elfogadhatatlannak tartják, nemzetközileg is. Viszont szintén igaz az a kevésbé hangsúlyozott tény, hogy a török beavatkozás előtt atrocitások érték a török cipriótákat (ahogy – állítólag – az orosz kisebbséget Ukrajnában az ukrán „nacionalisták” részéről). Nehéz objektíve megítélni a helyzeteket. 1974 után, mint ismeretes, Görögország felmondta a NATO-tagságát, majd később – török beleegyezéssel – visszakerült a szövetségbe.

8 Itt talán árnyalni kell egy NATO-tag ország történésze véleményét. A jelen sorok írója világosan emlékszik, hogy Horn Gyula népszavazást tartatott a NATO-tagságról, és a lakosság igen magas százalékban igent mondott. A balti országok és Lengyelország még jobban siettek tagok lenni. Most látszik igazán, hogy mindez mennyire helyes döntés volt. Amivel az ember nem számolt (a jelen sorok írója mindenesetre nem): azt hitték általában, hogy a volt Szovjetunió polgárainak elégük lett a majd kilencven éves diktatúrából, és normalitásra töreksenek. Hogy a birodalmi eszme erősebb volt, arra valószínűleg kevesen gondoltak.

I. világháború nem indokolhatja Németország fegyveres fellépését, úgy nem indokolhatja Oroszország kirekesztése a mostani fegyveres fellépést, még ha magyarázza is bizonyos fokig az utóbbi „revizionista felindulását”. Az irdatlan nagyságú országban „valami az orosz kiáltja”, valamit, ami allegorikus és földrajzi értékrendet alkot, amiről úgy tekintik, hogy jog szerint megilleti őket,⁹ és szemben áll a „nyugati degeneráltsággal”. S Oroszország úgy tekinti, hogy a legalkalmasabb módja annak, hogy meghallgattassék az „orosz világ”, a támadó háború. Csakhogy – írja a szerző – a támadó háború igazságtalan. „Ezért a békére való felhívás ma nem semleges álláspont, hanem elködösíti a harcoló felek felelősségét. A *„nem ’a háborúra* azt kell jelentse, hogy Oroszország abbahagyja a támadásait, és nem azt, hogy Ukrajna beszünteti a védekezését.” (37–38. o.)

A háború másnapja? A viszolygás Oroszországtól jelentősen megszilárdult a nyugati világban. Olyan országok, amelyeknek eszközben sem volt, hogy csatlakozzanak a NATO-hoz (Svédország, Finnország), most tagságért folyamodtak. „Íme a putyini másság-ipar” (Ἰδοὺ ἡ ἐτερογονία τῶν πουτινικῶν σκοπῶν, 38. o.)! És Törökország – jegyzi meg a szerző – az egyetlen NATO-tag, amely Putyinhoz hasonlóan viselkedett 1974-ben, most vétót emel. Ukrajna pedig – Putyin szerint a bolsevikok és Lenin műve – „megacélozódik”. Oroszországnak ezentúl, bármi lesz is a végkifejlet, mindig azzal a félelemmel kell majd szembenéznie a déli határainál, amelyet mostani barbár viselkedése csak fokozott.

A nagy talány Oroszország de-démonizálása. Ha ez nem sikerül, Oroszország az örök „más” marad, és az örök nyugatellenesség „iránytűje”.

Orwelli felütéssel, bár nem utalva az íróra, indul a következő fejezet „Az igazi háború és a gondolat forgalomirányítói” alcímmel. Etikai kérdéseket feszeget: mennyire volt elfogadható a NATO beavatkozása Jugoszláviában, mi volt Milosevics etnikai tisztogatása, mi volt szeptember 11.? Most éppen nem az amerikaiak a rossz fiúk,

⁹ Ez eszünkbe juttatja, amit Dmitrij Rogozin írt 9 évvel ezelőtt Alaszkáról és az Aleuti-szigetekről. Árulás volt a feladásuk, és vissza kell térniük Oroszországhoz.

hanem az oroszok. A szerző kényelmetlenül érzi magát: „olcsó etikusság egy háborút és emberéletek elvesztését használni fel annak bizonyítására, hogy az ellenfeled áll a történelem rossz oldalán”. A bűnözőkkel harcolni kell. Hát akkor Hitlerrel, Sztálinnal, Pol Pottal nem tárgyaltak? A szélsőjobboldali lengyel miniszterelnök szerint nem, de ez nem állja meg a helyét, jegyzi meg a szerző. Szerintünk ebben a kérdésben nem tud megoldást kínálni, de mindenesetre megjegyzi, hogy minden „másság” ellenére Oroszország *Európa*. Ez a dilemma marad meg az öreg kontinens számára a jövőben.¹⁰

Oroszellenesség – oroszbarátság: a szerző több éven át az *Emberi Jogok Nemzetközi Szövetsége* alelnöke, majd elnöke volt. Így – írja – többszörösen alkalma volt megtapasztalni azt az erős viszolygást, amelyet Oroszország mint entitás kiváltott nemcsak az Atlanti Óceán két partján, hanem, „gyűlöletté fokozódóan” (sic!), Közép- és Kelet-Európa nem jelentéktelen részében. Az ukrainai beavatkozás után ez a gyűlölet óriásira nőtt.

Görögországban a kép más volt, és részben még ma is más, dacára annak, hogy az utóbbi időben jelentősen változott negatív irányban.

Az Athéni Egyetem 2001-ben díszdoktorrá avatta Putyint, és a Peloponnészoszi Egyetem ugyanezt tette 2018-ban. 2022 májusától görög egyetemi oktatók követelik a cím visszavonását, „és ezt helyesen teszik”, írja. Megjegyezhetné valaki, folytatja, hogy 2001-ben nem tudtuk, hogy Putyin milyen kíméletlen despota. Nem igaz. Az első pillanattól világos volt. A politikai megtorlások, támadások a

¹⁰ Szerintünk ez nem pontos. Először is Oroszország, közigazgatásilag, csak az Urálig Európa, másodszor maga Oroszország sem kíván túlságosan Európa vagy Nyugat lenni. Harmadszor, mégis létezhet egy eltérő preferenciákkal és nagy különbségekkel rendelkező (egységes?) ország. India is elég nagy, és bár a világpolitikában sokkal kevesebb negatívumot kínál, mondhatni, semennyit, nehéz egységes országnak tekinteni. Földrésnyi nagyságú, a hagyományai tartják egyben, ahogy Európát is, de pl. a „nemzet” fogalma nem alkalmazható rá, ahogy Európa egészére sem lehetne egy „európai nemzet” fogalmát ráhúzni. Oroszország mindig „más” fog maradni, de a javuló életszínvonal mellett a „mátság” kevésbé lesz problémás. Emmanuel Macron, most, az orosz támadás évfordulóján, óvott attól, hogy „Oroszországot teljesen tönkretegyék” és megalázzák. A háborút követő napon világosan látni kell a diplomáciai továbblépés útját. Igaza lehet: arra gondolhatott, ami Németországgal történt az I. világháború után (és amiben, ti. Németország megalázásában, a franciáknak vezető szerepük volt). Ne legyünk azonban naivok: amíg az oroszok „atombiztos”, később mégis elhagyott, bunkerekre, céltalan építkezésekre, fegyverekre és megszállásokra költik a pénzt, nem lesz életszínvonal emelkedés.

homoszexuálisok és mások ellen ismertek voltak. 2022 márciusában a Peloponnészoszi Egyetem valóban visszavonta az adományozott doktori címet. Az Athéni Egyetem azonban nem, s ezért a felelősség az egyetem akkori rektorát terheli.

A szerző „görög sajátosságok” taglalásával és rövid nemzetközi kitekintéssel zárja az írását.¹¹ A görögök oroszbarátsága elsősorban történelmi gyökerű, és eredetileg a konzervatív jobboldalhoz tartozott. Tisztán politikai okokból azonban ez a hidegháború idején megváltozott: a szimpátia a baloldalhoz került, míg az Agathangelosztól eredeztetett „szőke faj” iránti remény megmaradt a folklórban.¹² Azt a zavart, amely a jobboldalnál „sokkal hangosabb” baloldalon megmaradt, úgy lehetne összefoglalni, hogy az orosz beavatkozást nem üdvözölhetik ugyan, de ahányszor csak tehetik, a NATO-nak mennek neki.

Záróakkorként a szerző még egyszer filozófikus-pszichologizáló lesz: az ukrán válság világméretű élelmezési katasztrófával terhes.

¹¹ Az írás utolsó frissítése: 2022. május 21.

¹² Itt magyarázatok szűkségesek. A görög folklór, értve ez alatt a Konstantinápoly bukását követő népköltészetet, sokkal jelentősebb mintsem az átlag kutató gondolná. Az oka ennek összetett. A legfontosabb valószínűleg az, hogy birodalom és állam megszűntével, a hivatalos kultúra és irodalom restriktiók áldozata lett, illetve Görögországon kívülre szorult. Ez mindenesetre nem jelent „sötét korszakot” úgy, ahogy Mükéné-kor és Homérosz megjelenése közé szoktak egy mintegy 400 éves periódust tenni. A középkor és a kora-újkor ezen periódusa ugyanolyan elmélyült kutatást és nyelvi, illetve egyéb felkészültséget igényel, mint a görög történelem bármely más korszakának a tanulmányozása. Agathangelosz pontos kiléte nem ismert; álnévéről vagy jelzőről lehet szó, és az álnév is eredetileg csak a korpusz egy műve szerzőjéé: Világosító Szent Gergely megkínzásának a történetéé. Szent Gergely Tírdat öröme királyt akarta megtéríteni. A későbbiekben Diocletianus elől menekülő más szentek története is bekerült az összefoglalásba, amely több redakcióban és kiegészítésekkel hagyományozódott. Az írás „Örményország története” címmel maradt fenn, és valószínűleg az i. sz. IV. vagy V. századból származik. Ami a jelen esetben fontos: a mű tartalmaz egy utalást egy „szőke fajra”, mint olyanra, amely segítséget hoz a török elnyomás alatt élő görögöknek, és ez nem más, mint az oroszok. Egy talán hibás felfogás szerint az igazi szerző egy Szent Hegyi szerzetes, Theoklitosz Poliidsz (Theokletos Polyeides, Θεοκλιτος Πολυειδης), aki 1750-ben profetikus könyvet publikált „Agathangelosz” címmel, és az utalás itt található meg legelőször. Rigasz Fereosz (Ρήγας Φεραιος) szabadságharcos 1795-ben Bécsben újra kiadta a könyvet, és akkor a „szőke faj” konnotációi tovább bővültek. Theokletos Polyeides neve nem szerepel sem az A. P. Kazhdan által szerkesztett 1991-ben kiadott *The Oxford Dictionary of Byzantium*-ban, sem a magyar kiadású *A bizánci irodalom kistükrében*, sem a népdalokat tartalmazó *Az újgörög irodalom kistükrében*, így az a benyomás keltődik, hogy folklór képzetekről van szó, ami annál is érthetőbb, mivel a görögök felszabadulása a török iga alól Bizánc bukását (1453) követően állandó téma volt. Ne felejtsük el a fentebb említett Filofej (Φιλόθεος) pszkovi szerzetes 1523-as próféciáját sem.

A világ pedig, minél nagyobb a veszély, annál inkább hárit. Semmibe veszi a veszélyt, mert elfojtja a gondolatot. Márpedig ez a háború nemcsak az etikai ellenállóképességünket és a korízlésünket fogja próbára tenni.

A már említett szerkesztő, Zubulakis írása a helyenként erős nyelvezetet használó befejező tanulmány: „Az erőszak és a háború orosz útja”. Adam Michnikkel kezdi. Amikor megkérdezték, „mi a legrosszabb a kommunizmusban”, ezt válaszolta: „ami utána jön”. Márpedig Michnik a saját bőrén tapasztalta meg, mi is ez a rezsim. Mégis az lebegett a szeme előtt, hogy a megörökölt föld mérgező virágok táptalaja lesz. Így is történt, jegyzi meg a szerző: ez a helyzet állt elő az összes posztkommunista országban, így vagy úgy, és kétségtelen, hogy a legnegatívabb verzió a putyini.

Minden elemző egyetért abban, hogy a háború melletti döntés Putyiné: ez a háború egy diktátor háborúja. Ily módon nem meglepő, hogy két hónappal a támadás előtt betiltották a kommunista múlt és az emberjogi kérdések tanulmányozására alapított Memorial szervezetet, majd pedig négy nappal a hadműveletek megkezdése után elutasították a szervezet fellebbezését.

Így ebben a pillanatban nincs senki, aki hivatalosan cáfolhatná a rezsim terjesztette hazugságokat. Érvényesül a régről ismert tény: a hazugság a diktatúra lényegéhez tartozik. Nincs ellenvélemény: Putyin azt csinál és mond, amit akar. Nem háborút visel, hanem „speciális hadműveletet” indított, hogy „nácitlanítsa Ukrajnát”. Lehetséges azt mondanía, hogy az „ukrán polgári lakosság elleni atrocitásokat maguk az ukránok követik el”, ti. „az ukrán nacionalisták”. Ideológiája az orosz birodalmi gondolat, amely nem tudja elfogadni „Kisoroszország” független létét: csak Nagy-, Fehér-, és Kisoroszország létezik. Kisoroszország a Nyugat felé fordul, és ezt a veszélyt csak háborúval lehet elhárítani. Putyin csodálattal adózik a szovjet múltnak. Narratívájának két fő tengelye a Nagy Honvédő Háború (az elnevezés Molotovtól származik) és a világűr meghódítása Gagarin által. Az egyetlen kivételt az orosz nép hősie náciellenes harcában a nyugat-ukrajnai nacionalista szervezetek képezték, és minden mai ukrán ajkú ezek leszármazottjai. Szószólója és fő támogatója az

imperialista nagyhatalmi ideológiának a Moszkvai Patriarchátus, és személyesen Kirill pátriárka.

A szerzőnek, mint ortodox kereszténynek, külön bosszúságára szolgált a következő eset: Kirill pátriárka 2022. március 6-án, pár nappal a hadműveletek megkezdése után, farsangvasárnap, a nagyböjt kezdetén, a Bocsánatkérésnek¹³ szentelt Úrangyala imádság során, a moszkvai Megváltó Krisztus katedrálisban ígét hirdetett. Az ígehirdetésben azt fejtette ki, hogy a megkezdett harc „metafizikai, nincs fizikai tartalma”. A metafizikai tartalom pedig a Gay Pride elvetése! Ahhoz, hogy valaki az erős országok közé tartozzon, egyetlen próbatételnek vettetik alá, s ez a Gay Pride-ra vonatkozik. Ez a jelenség a Nyugat erkölcsi és szellemi dekadenciájának a kifejeződése, és az Istentagadás bizonyítéka. Ez tehát a háború célja: az erkölcsösség megvédése és annak megakadályozása, hogy a Gay Pride betörjön Szent Oroszországba. Ukrajna, amely az Európai Unió és a nyugat része akar lenni, közvetlen veszélyt jelent Oroszország számára, nemcsak katonait, hanem erkölcsit és szellemit is. A háború igazi előidézője tehát a dekadens Nyugat. Az ultranacionalista Alekszandr Dugin, Putyin fő ideológiai támogatója szerint Oroszországnak nemcsak védekeznie kell a nyugati hanyatlás és korrupció ellen, hanem magát a Nyugatot is meg kell védenie saját magától.

Mindehhez Kirill pátriárka szolgáltatja az ideológiai alapot, vagyis „az orosz világ” a Русский Мир eszméjéhez.¹⁴ Ukrajna, Fehéroroszország, és Moldávia nem lehetnek önálló államok, mert az „orosz világhoz” tartoznak. A húsvéti nagyböjt első vasárnapján (2022. március 13-án) Kirill ismét ígét hirdetett, és kifejtette azt a mítoszt, hogy a fenti országok elválaszthatatlanul összekötődnek Oroszországgal: a kapocs az ortodox hit, az orosz nyelv, és a közös kultúra, és következésképp nem alkothatnak külön államokat.

13 A Bocsánatkérés a Bűnbánat Szentsége része. Ennek során a templomban a lelkipásztorok, de a hívek is, szertartásosan bocsánatot kérnek egymástól, a hívek a lelkipásztoroktól is. A Bocsánatkérést (Συγγνώμη) a Megbocsátás (*metanoia*, μετάνοια, lat. *absolutio*) követi. A szertartás népszokásként az otthoni ünneplésben is tovább él. A Hét Szentség latin neve *Septem Sacramenta*, görögül pedig τὰ Ἑπτὰ Μυστήρια (népiesen τα Εφτά Μυστήρια), vagyis a „misztérium” szót használják.

14 Régi megfigyelés, hogy az oroszban a „mir” (мир) egyaránt jelöli a ’világ’ és a ’béke’ fogalmát. A ténynek történeti-szemantikai okai vannak, és következtetéseket lehet levonni (ld. a „mir” címszót a Vasmer – Trubacsov-féle etimológiai szótárban).

A nagybőjt negyedik vasárnapján, 2022. április 3-án, Lépcsős Szent János¹⁵ ünnepén, egyúttal utalással a pravoszláv egyház által nagy tiszteletben tartott Aranyszájú Szent Jánosra is, a Fegyveres Testületek előtt beszélt. A két Jánost hívta segítségül, és különösen a „lépcsőst”, azt hirdette, hogy az ukránok szétzúzása az egyetlen lehetséges út. Vagy felfelé halad valaki, vagy lezuhan és összetöri magát. Oroszország útja felfelé vezet. Más szavakkal, Ukrajnát le kell győzni, lehetőség megegyezésre vagy meghátrálásra nincs.¹⁶

A szerző szókimondó véleményét valamelyest tompítva azt lehet mondani, hogy szerinte, és alighanem [a hivatalos (?) Oroszországot kivéve] mindenki szerint, tesszük hozzá, Kirill viselkedése gyomoremelő. Tanítása, írja, az evangélium ellenpólusa, és egyetért Rowan Williams anglikán püspökkel, volt canterbury érsekkel, aki szerint az Orosz Egyházat ki kell zárni az Egyházak Világszövetségéből. Az egyház ilyen mértékű összefonódására egy elnyomó rendszerrel a náci Németország és a Deutsche Christen óta nem volt példa (ld. mindehhez az 52–58. oldalakat).

A szerző, az „orosz másság” elemzésének beláthatatlan dimenzióiról lemondva annyit jegyez meg, hogy a fenti ötletek nem most és nem pontosan Kirill fejében születtek meg. Megvoltak a szlavofilek ideológiájában, akikre Putyin is hivatkozik, és akik – mint írók – a tiszteletünkre tarthatnak számot. Ezek azonban, ha libertariánusok

15 Ιωάννης της Κλίμακος (525–600), a VI–VII. század lelki írója. A keresztény tökéletességet harminc fokú lépcsőhöz hasonlítja. A névhez ld. Berki Feriz, *Az ortodox kereszténység* c. könyvét (Bp., 1975, 333. o.). A szerző, rosszul fordított latin nevén, Johannes Climacus, míg a Dimitriosz Hadzisz és mások által szerkesztett *A bizánci irodalom kistükré* antológiában (Bp., Európa, 1974, 599–603.) meghagyják a görög nevet magyar helyesírással: Jóannésztesz Klimakos. Művét ott a *Scala Paradisi* címmel idézik. A keresztény írók ismerik Sinai Szt. János (Ἁγίος Ἰωάννης Σιναιτης) néven is. A mű modern fordítása Κλίμαξ ('Klimax') címmel, 13. kiadásban, 1999-ben jelent meg az attikai Oroposzban, az ottani Paraklitosz-kolostor gondozásában. (A kolostor neve János Evangéliuma 14,16.26; 15,26 és 16,7 helyeire utal).

16 A jelen sorok írója rendszeresen nézi a legjobb görög magán tévétársaság, a SKAI, esti híradóját. Nem tudja megállni, hogy a következőket meg ne említse: a 2022. április 29-i adásban az orosz Россия 1, Прямой Эфир, Russia Media Monitor bemondója átszellemült mosollyal (!) a következőket jegyezte meg, görögre fordítva, egy stúdióbeszélgetésben: „Εμείς θα πάμε στον Παράδεισο, ενώ αυτοί απλώς θα τα κακαρώσουν”, vagyis: 'Mi a Paradicsomba megyünk, ezek pedig egyszerűen elpatkolnak' – ez a vízió egy nukleáris összecsapás következményeire vonatkozott. A produkciót a jelen sorok szerzője képernyőfotó formájában őrzi. És ugyanilyen fotón őrzi a görög műsorvezető, Koszioni, megrökönyödött arcát is.

voltak is, többségükben nem az erőszakot hirdették.¹⁷ A „Harmadik Róma” messianisztikus eszméje és az orosz „kívülállóság” gondolata azt bizonyítja, hogy az egyházuk egyszerűen nem gondolta újra a múltját. Az orosz messianisztikus út megtételéhez elengedhetetlen a birodalmi lét. A „hadművelet” (a „háború” szó tilalmas) jó cél érdekében történik: Ukrajna felszabadításáért, a nácik és a kábítószer-élvezők felszámolásáért, és hasonlókért.

Hogy mi a mi teendőnk? A szerző felsorolja. A háború bűneit pontokba kell szedni, hogy a bíróság majdan dönthessen. Fontosnak látja, hogy az energiaválságra hivatkozva nem szabad Putyin csitítására törekedni: Ukrajnát győzelemre kell segíteni. A demokratikus Európa nem ismételheti meg egy új München hibáját. Nem hiszi, hogy Oroszország nem érzi meg a szankciókat. Igen fontos, hogy ne engedjük meg Putyinnak, hogy Oroszországot elszigetelje Európától. Putyin gyűlöli a demokratikus Európát, és falat akar emelni, pl. a történelem meghamisításával. Ha az alkotók, Puskintól Tarkovszkijig nem európaiak, akkor mik, és mi Európa? Emlékeztet arra, hogy eredetileg a Szovjetunió volt az, amely Európa ellen fordult a Molotov–Ribbentrop paktummal: a titkos záradékot Oroszország csak 1989-ben ismerte el, és 1992-ben publikálták. Ma Oroszországban büntetendő úgy tekinteni, hogy a Szovjetunió csak 1941. június 22-től volt a németek ellenfele (ez volt a Barbarossa-támadás kezdete). Ezen a ponton a szerző megjegyzi, hogy az ukránok sem mentesek a történelem meghamisításától, és antiszemita megmozdulásaikra emlékeztet, már a középkortól is: az hogy ma igazuk van, nem jelenti, hogy ártatlanok voltak mindig is.

Ha szabad úgy mondani, a szerző megfordítja Kirill messianizmusát (megszabadítani Európát önmagától is), és úgy érvel, hogy Oroszország Európa része, és nem szabad Putyinnak megengedni, hogy leválassa az országát Európáról (63. o.). Ami már most is biztos, Ukrajna, ha veszít is, egységes nemzetté erősödött, és ebből

17 Vajon éppen ez nem járult hozzá az „államelhalás”-elmélet és más messianisztikus gondolatok sikeréhez, éppen Oroszországban? Ahogy hallottuk valaha egy elemzésben: Sztálin hitt az államelhalásban, de előtte, „próbaképpen még több államot hozott létre”, aztán majd meglátjuk... Meglátjuk. Önkényes értelmezéssel: „Szocializmus: a világ legsikeresebb »Legyünk gyorsan szegények!« módszere”.

nincs visszaút. Putyin mindenképpen veszít: országa gazdaságilag szétzúlik (θα τσαλακωθεί). Presztízse máris a múlté: a harmadik világ nem tud többé felnézni rá. Finnország és Svédország NATO-tag akar lenni. Valószínű, hogy új hidegháború tör majd ki. Ez új fegyverkezési versenyhez fog vezetni, amelyben a kivérzett ország nem lesz képes helytállni (ezen a ponton veszített a Szovjetunió is). Kérdés, hogy Amerika képes lesz-e Kínával szemben megállni a helyét, de az biztos, hogy Oroszországnál ellenállóbb lesz.

2022. február 24-e meg fog maradni a történelemben. Esetlegesen lidérces következményekkel. A szerző csodálkozását fejezi ki, hogy a világ nincs eléggé tudatában annak, hogy mit jelenthet egy nukleáris összecsapás – akár csak annyiban is, hogy valahol bekövetkezik egy végzetes hiba. Úgy tesznek, mintha ez az eshetőség nem is létezne. Éberségre van szükség, a demokratikus világ nem szabad, hogy még egyszer gyávaságot mutasson. A nyugati demokráciák nem ismerték fel a Putyin-rezsim képviselte veszélyt, azt hitték, hogy megbízható partnerrel van dolguk. Megengedték a rezsimnek a pénzmosást Nyugaton, és ezzel a kleptokráciát segítettek hatalomra Oroszországban. Elnézték a Krím-félsziget elcsatolását (kényelmetlen történelmi aszociációkkal). Európa ébredőben van. „Hogy mi lesz a jövőben, nem tudom”, írja a szerző, „de az ukránok ebben a pillanatban valami fontosat bizonyítanak: lehetséges egyszerre védeni a nemzeti érdekeket és a demokráciát”.

Mire az olvasó kézbe veszi ezt az írást, jegyzi meg a szerző, sok minden másként lesz már. Egy valami azonban soha nem fog változni: a 2022. február 24-i támadás Ukrajna ellen igazságtalan volt (67. o.).

Kényelmetlen lenne, a jelen sorok írója véleménye szerint, fenntartásokkal élni, és rámutatni az ukrainai kisebbségek helyzetére. A harcok jelentős dél-ukrainai görög városokat tönkretettek, most – az egy éves évfordulón – éppen Odesszát lövik rakétával. A görögök nem ezzel foglalkoznak. Ukrajna végveszélyben van, Oroszország nem győzhet, most ez a fontos! A most félretett kérdések előkerülnek majd Ukrajna EU-csatlakozása alkalmával.

Bár a könyv azzal végződik, hogy nem lehet tudni, mit hoz a jövő, és mennyiben változnak az események, mire megjelenik, és az

olvasók kezébe kerül, kimondható, hogy fél évvel a megjelenése és egy évvel a hadműveletek megkezdése után a megállapításai és az aktualitása változatlanok.

Σταῦρος Ζουμπουλάκης Ἐπιμέλεια (Sztavros Zubulakis, szerk.): Για τὸν πόλεμο τῆς Ρωσίας ἐναντίον τῆς Οὐκρανίας (Oroszország háborúja Ukrajna ellen), Ἀθήνα: Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος, (Athén: Görög Nemzeti Könyvtár], 2022. 67 ο.

Katona L. Endre

A cowboy mint amerikai elnök-figura

Az amerikai emberek lelkében és szívében a határvidék az egyik leg-erősebben létező mítosz. A tízévenkénti népszámlálási eredmények hatására az ezt végző kormányhivatal 1890-ben bejelentette, hogy a határvidék, vagyis a keletről nyugatra tartó amerikai vándorlás leg-nyugatibb, szórványosan lakott és kevésbé megművelt része lezárult. Ez új helyzetet teremtett az amerikai jövőt illetően. Az ideges társadalmat érintő kérdésekre az első átfogóbb választ egy fiatal történész adta meg. *Frederick Jackson Turner* 1893-ban az Amerikai Történet-szek Szövetségének chicagói találkozóján olvasta fel dolgozatát, ami nemsokára ünnepeelt tézis lett. Tömören összefoglalva, a határvidék-elmélete azt állította, hogy a határvidéknek nemzetformáló szerepe és az amerikai demokrácia sajátosságának kialakulásában hatalmas része volt az eltelt több mint majdnem háromszáz esztendőben. Turner a maga részéről a természetes határok és az amerikai expanzió közötti kapcsolatot, mint történelmi helyzetet vizsgálta. Számára a határvidék a civilizáció és a vadon találkozási területe volt, ahol az amerikai ember állandóan újjászületik. De miközben a maga képére próbálja alakítani a vadont, ő maga is megváltozik, és Turner szerint ez a megváltozott személy az igazi amerikai. Turner a határvi-déken végbement változásoknak tudta be az amerikai demokrácia kifejlődését, és az amerikai karakter kialakulását is. Turner tézise hatalmas siker volt, és közel három évtizedig meghatározó történel-mi értelmezést adott az addigi amerikai tapasztalatra és különösen annak sikerére. Sőt, a gondolat olyannyira bekerült a közbeszédbe, hogy az 1930-as és 1940-es évektől több elnök – köztük Franklin D. Rooseveltt vagy John Fitzgerald Kennedy – is hivatkozott rá, idővel pedig a mindig elérendő új amerikai céllá változott: (az amerikai)

demokrácia terjesztése és különösen a technológia első vonalának uralása és továbbfejlesztése. Míg az előbbi a tizenkilencedik századtól periodikusan megfigyelhető amerikai birodalmi vagy imperialista lépésekben érhető tetten, az utóbbi az űrkutatásban és a földi kommunikációban tapasztalható permanens forradalomban van jelen.

A határvidék vadonja primitív ugyanakkor misztikus is egyben, mítoszképző ereje roppant nagy, ünnepeelt hőse pedig a cowboy lett. Az 1880-as évektől először marginálisan, azután pedig ahogy a szórakoztatóipar és a média fejlődött, egyre nagyobb népszerűségnek örvendett a valóság jelentős kiforgatásával megteremtett cowboy-figura, aki a filmeknek köszönhetően az egész világ kedvencévé vált, és a mozi hőskorától egészen az 1970-es évekig az egyik legmeghatározóbb moziműfaj a cowboyfilm volt. A kemény életet felvállaló, leginkább magányos, de hatalmas szívű hős, aki gyorsabban nyúl fegyveréhez, mint gonosz ellenfele, az egyik legismertebb „kitalált” amerikai hőstípus lett, akit mindenki megpróbált utánozni – az amerikai elnökök közül is sokan.

David A. Smith az elmúlt százhusz év amerikai elnökei közül választott ki néhányat, akik imázsukban és politikájukban nagyban támaszkodtak a határvidék mítoszának verbális és vizuális elemire, megpróbálták valamilyen szempontból a cowboy figuráját megidézni, és ezzel az amerikai közbeszédre és általános közérzetre tettek mély benyomást. A négy elnök, akiket a szerző górcső alá vesz művében, a következők: Theodore Rooseveltt (1901–1909), Lyndon B. Johnson (1963–1969), Ronald Reagan (1981–1989) és George W. Bush (2001–2009). Smith fő tézise abban áll, hogy a határvidék mítosza része lett a politikai diskurzusnak – elsőként Theodore Rooseveltt elnöksége alatt –, de az idők alatt ez változáson ment át. Míg a huszadik század első, nagyobbik felében „a határvidék mítoszat olyan előre tekintő jelenségként értékelték és használták, amelyik ünnepelte a befogadást, a szövetségi kormány programjait és a beavatkozást”, addig 1965 után, a különböző eseményekre reagálva eltolódás következett be, és a jobboldali politikában a „határvidék mítosza a nosztalgikus törekvésekkel és értékekkel harmonizált, amelyeket a konzervatív republikánus Ronald Reagan tett magáévá”. (9.,

13. o.) A könyv fejezetei behatóan vizsgálják a négy említett elnök széles értelemben vett politikai pályafutását, és hogy abban milyen szerepet játszott a határvidék, illetve annak általuk való interpretálása, és hogy ezt hogyan illesztették be saját kommunikációjukba. Az első tematikus fejezet Theodore Roosevelttel foglalkozik, akinek „elnöki évei vízválasztót jelentettek, amikor is a határvidék mítosza és az elnöki politika végérvényesen összekapcsolódott”. (30. o.) Noha a határvidék sok szempontból az amerikai terjeszkedés metaforája volt, a külpolitikában Roosevelttel sokkal óvatosabb volt, mint a határvidékre apelláló imázsából erre következtetni lehetett volna. A békét tartotta mindenképpen szem előtt, persze olyan formában, amely az amerikai érdekeket szolgálja. Noha sokszor hangzatosan emlegette az amerikai külpolitikai érdekeket, realista-pragmatista vonalat képviselt a Fehér Házban, és nagyon vigyázott, nehogy háborúba sodorja országát. Faji nézetei is idővel liberálisabbak lettek (bár ma már azok is sokszor vállalhatatlanok lennének), és az olvasztótégely metaforáját előbb használta, mint Israel Zangwill híres színdarabja 1908-ban. Roosevelttel sokoldalú elnök volt, és kiemelkedett például a természetvédelem terén, mert minél többet meg akart őrizni a határvidékből az elkövetkező generációk számára, hiszen abban az amerikai jellem lényegét látta.

Lyndon B. Johnson texasi volt, ami a Dél és Nyugat határán van, de mint Smith jól bemutatja, politikai megfontolásból déliből átvedlett nyugativá, hogy így segítse saját politikai karrierjét, és valóban sikerült olyan „nemzeti alakká válnia, aki a határvidéki Nyugathoz kötődött”. (66. o.) Erősen rájátszott a határvidék-imázsra: farmján rendszeresen fogadott vendégeket, gyakran lehetett lóháton látni, cowboy csizmában és kalapban, és minden média-megjelenésében megpróbálta hangsúlyozni nyugati mivoltát. Ez persze azt közvetítette az amerikaiaknak, hogy a szabad szellem és az individualizmus képviselője, aki ugyanakkor hisz a szövetségi kormány felelősségében, és abban, hogy az életet egyenlőbbé és jobbá tegye az Egyesült Államok minden lakosa számára. Érdemes azt is megjegyezni, hogy ekkor, azaz az 1950-es és 1960-as években voltak talán a legnépszerűbbek a westernfilmek

és vadnyugati televíziós sorozatok az Egyesült Államokban. Johnson – texasiként nem annyira meglepő módon – szinte megrögzötten vonzódott az Alamo-legendához. Amikor Texas saját függetlenségéért harcolt Mexikóval szemben 1836-ban, az Alamo nevű erődítményben vette fel közel száz telepes az egyenlőtlen harcot a mexikói sereggel szemben. Szinte mindegyiküket megölték. Sajnos külpolitikájában is ez érvényesült, különösen a vietnámi helyzetben, amit gyakran emlegetett fel, mint analóg helyzetet. Úgy érezte, férfias példát kell mutatni, mert csakis az erőből ért a másik fél, és az Egyesült Államok saját múltjára támaszkodva könnyen kikényszerítheti a megoldást a Távol-Keleten. Ugyanakkor áttanszponálta a határvidék egyik meghatározó szegmensét a vietnámi háborúra. Az amerikaiak és észak-vietnámiak közötti fegyveres összecsapást a hajdani indiánok elleni harcokhoz, illetve a mexikói-amerikai háborúhoz (1846–1848) hasonlította, amivel egyben „a jó és a gonosz” egymás elleni küzdelmének szimbolikáját is behozta. Smith szerint a váltás a vietnámi háború alatt érkezett el, és a határvidék mítosza, illetve annak interpretálása ekkor változott meg: a liberális progresszív koncepció helyett konzervatív felfogás jelent meg. És valóban, az 1960-as évek második felétől a következő bő évtized során rengeteg negatív hatás érte az amerikai testet és lelket: politikai gyilkosságok, faji zavargások, a háború elleni tüntetések, majd annak elvesztése és a nyomában kialakuló „Vietnám-szindróma”, a Watergate-botrány, az olajválság, a gazdasági recesszió és infláció együttes hatása, magas munkanélküliségi ráta, amerikaiak túszul ejtése a forradalmi Iránban, és nem utolsósorban a Szovjetunió bevonulása Afganisztánba. A korábban diadalmaskodó liberális felfogás hiteltelenné vált számos amerikai szemében és valami újra, valami megbízhatóbbra, valami lelket melengető üzenetre vártak. A határvidék mítosza persze továbbra is ott lengett, csak újból és újszerűen kellett azt megragadni és tálni. Ez a szerep és teljesítmény Ronald Reaganra várt. Reagan szinte egész életében, de politikai karrierje közben is mindvégig rájátszott a határvidék és a cowboy-imázusra. Kaliforniai tanyáján a média gyakran láthatta és láttatta western-felszerelésben lóháton, vagy ahogy ezt-azt javíttatott saját kezűleg a birtokon. Minden

megnyilvánulása ugyanazt az üzenetet hordozta: visszavágyódás egy egyszerűbb múlt felé, amikor a határvidék individualizmusa diadal-maskodott, és teljes szabadságban éltek a (fehér) emberek a washingtoni kormányzattól – mindkettő illúzió és a történelem félreolvasása. De Reagan hitt is ebben az illúzióban, és a korábbi színész emiatt is hitelesen alakította élete nagy szerepét – a cowboy-elnököt. Smith úgy érvel, hogy pontosan Reagan konzervatív határvidék-szemlélete vezetett jónéhány kudarchoz, különösen az amerikai külpolitikában. A kemény legény szerepének néha már-már túlzott eljátszása meg hasonlásra készítette az elnököt 1983 után, és külpolitikai filozófiája gyökeresen megváltozott – innentől fogva már a nukleáris fegyverek megsemmisítése volt egyik fő célja.

A könyv utolsó fejezete a legutóbbi cowboy-elnököt vizsgálja, George W. Busht. Az ifjabb Bush tudatosan rájátszott a cowboy-imázsra és megpróbálta eladni – kezdetben sikeresen – a Reagan-receptet: az egyszerű szavak embere és képviselője, aki védi a szabadságot és a texasi farmján (amit a választást megelőző évben vásárolt politikai megfontolásból, de lovagolni nem tudott) érzi igazán otthon magát szemben az elitista Washingtonnal. A 2000. novemberi, és minden idők legszorosabb választása után Bush elnöki éve nem ígértek semmi különöset, de a 2001. szeptember 11-i események mindent megváltoztattak. A terrortámadások következtében megindított katonai akciók – és az ezeket átszövő határvidéket idéző elnöki retorika – először sikeresnek bizonyult. Bush elnök és főbb emberei tudatosan meglovagolták a vadnyugathoz fűződő szimbólumokat abból a szempontból, hogyan is kellene elbánni a terroristákkal. Bush – érvel Smith – „gyorsan elhelyezte a terrorizmus elleni amerikai keresztes hadjáratot a határvidék mítoszának kontextusában”, és különösen Irak jelent meg az legújabb határvidék szimbolikus megtestesítőjeként mint egy újabb „indián vidék”. (185. o.) Sok ország a pisztolyt egyből előrántó cowboyt látott Bushban, de ahogyan a dolgok kezdtek egyre rosszabbul menni Irakban és Afganisztánban, már a hazai közvélemény is egyre kevésbé volt vevő erre a retorikára. Mennyire lehetnek a jövőben a határvidék és az ehhez tartozó vizuális és szimbolikus kellékek az amerikai elnöki retorika részei? Smith

úgy érvel, hogy csakúgy, mint az elmúlt százhusz év folyamán – amikor a bel- és külpolitikai tényezők változást érhetnek el a határvidék mitológiájának felhasználásában –, úgy a jövőben is elképzelhető a mostanra a konzervatív oldal által kisajátított szimbólumrendszer újbóli balra tartó kilengése. És mivel az egyik legmélyebben gyökerező amerikai mítoszról van szó, még ha jelenleg látszólag háttérbe is szorult valamelyest, könnyen történhet olyan esemény, vagy események egész láncolata, ami ismét előtérbe helyezi a határvidéket. Biztosak lehetünk, hogy amennyiben ez bekövetkezik, a politikusok lesznek az elsők, akik ezt megpróbálják jó cowboy módjára – néha szinte szó szerint is – meglövelni.

David Alexander Smith, *Cowboy Presidents: The Frontier Myth and U.S. Politics Since 1900*
[Cowboy elnökök: A határvidék mítosza és az Egyesült Államok politikája 1900 óta]. Norman, University of Oklahoma Press, 2021. X + 277 o.

Peterecz Zoltán

Emeritus pápa

Roberto Rusconi, az Università Roma Tre nyugalmazott történészprofesszora monográfiáját – *Joseph Ratzinger – XVI. Benedek. Teológus, bíboros, pápa (Joseph Ratzinger-Benedetto XVI. Teologo, cardinale, papa)* – „hőségnek” még életében publikálta, ezzel is jelezve, hogy életművét kétféle értelemben is történelminek tartja: egyetemes jelentőségűnek és lezártnak. Könyvének sajátossága annak egyedi voltából ered, akiről szól: élő emberről, mint volt egyházfőről, „emeritus pápáról”. Ilyen se volt korábban, még a – merőben másért és másképp – leköszönő pápa-előd, a tizenharmadik századi V. Celesztin sem.

A monográfus rámutat, hogy a német, bajor Joseph Ratzingerből korántsem véletlenül és kicsit sem meglepően, hanem inkább előre láthatóan és szinte szükségszerűen lett XVI. Benedek: efelé mutatott „személyiségének kétségtelen erkölcsi és intellektuális tekintélye; a Karol Wojtyła pápaságával való folyamatosság [...] az életkora jelentette garancia, hogy pápasága rövidebb lesz az elődjénél”, valamint a II. János Pál búcsúztatásában és a pápaválasztó konklávé megszervezésében tanúsított „meggyőző” vezető szerepe (76. o.).

Rusconi már az előszóban jelzi áttekintése alapkérdését: vajon csakugyan az a nyílegyenes következetesség jellemezte az 1927-ben született Joseph Ratzingert és emelte XVI. Benedekké, amelyet önmagáról mindig is hangsúlyozottan állított (10. o.)? Pályafutása mindenesetre mintaszerű volt, újfent a szó mindkét jelentése szerint: huszonötödik életévében felszentelt pap, huszonhat évesen teológiai doktor, ez időben már

több németországi egyetemen oktató, negyvenes évei elején tanszékvezető professzor, 1977-ben müncheni és freisingi érsek, ugyanezen esztendőben, ötvenévesen, bíboros, 1981-től a Hittani Kongregáció prefektusa Rómában... Gyorsan és határozottan lépdelt föl ama létrán. Nagyon magasra.

Kérdéses viszont, hogy a második vatikáni zsinat résztvevőjének és – „modernizmus” is megvádolt (17. o.) – elkötelezett hívének miért és miként lett 1968 után konzervatív híre. Csak „a marxizmus uralta diákmozgalom 1968 áprilisában és májusában bekövetkezett igencsak agresszív tüntetései” és „a tekintélyelvnek ezekből adódó eróziója” miatt? Ratzinger e kérdésekre mindig határozott nemmel válaszolt (10., 21., 25. o.) A gond az, hogy Rusconi nem ad rájuk meggyőző és megvilágító feleletet. Itt jelenik meg leginkább problémaként könyvének az a jellegzetessége, hogy se nem életrajz (162. o.), se nem gondolkodói fejlődésrajz, se nem tudományos-irodalmi *oeuvre*-elemzés. Az életút egyes mozzanatait (kamaszkori kényszerű besorozásától a Hitlerjugendbe és második világháború alatti katonai dezertálásától) éppúgy futólag érinti (14. o.), mint korszakos teológiai értekezéseit (*Jürgen Habermasszal*, egyik legtekintélyesebb filozófus pályatárs-kortársával közös „vitakönyvét”, a magyarul is kiadott *A szabadelvű állam morális alapjait* meg sem említi).

A mű eme fogyatékosága miatt hagyja kétségek között olvasóját azon szarkasztikus minősítgetések igazságtartalmát illetően is, amelyekkel a hitvédő-hagyományörző prefektust illeték kritikusai, az „eretnek” vallásfilozófusok, Küng, Schillebeeckx, Boff, a „felszabadítás teológiája” elítélése okán: „az ortodoxia őre”, „a Római Inkvizíció örököse”, „páncélkardinális”, „Isten rottweilere”, „német juhász” és hasonlók. (30., 37., 42., 77. o.).

II. János Pállal való kapcsolatáról is inkább felvetve, mint megválaszolva elemez kérdéseket. Példának okáért arról, hogy

Ratzinger nem helyeselte a wojtyłai „szentgyárat” („II. János Pál pápasága huszonzét éve alatt több embert avatott boldoggá és szentté, mint összes elődje együttvéve.”) (55–56. o.).

Arra mindenesetre rávilágít, hogy kifogásolható leegyszerűsítés XVI. Benedeket pusztán elődje folytatójának, kivált csak is „konzervativizmus” továbbvivőjének és felerősítőjének tekinteni, és ekként szembeállítani az „újító” Ferenc pápával. A Lefebvre-követő „tradicionalisták”, az ultrakonzervatív-anti-modernista X. Pius hívei szemében ő is „reformzsinati” elhajló, eretnek liberális, túlon túl modern volt (104–111. o.), nem „restauráló” (67. o.). Sorra ütközött össze szélsőjobbaldali (lengyel, osztrák) főpapokkal (94–98. o.). Sokatmondó, hogy a ferenci „liberalizmus” ostromozói az argentin főpásztorral mind-egyre II. János Pált állítják szembe pozitív ellenpéldaként, nem XVI. Benedeket.

Az ő példátlan – legalábbis hét évszázada előzmények nélküli – visszavonulásában, 2013-ban, Rusconi szerint a papi pedofília és vatikáni pénzügyi visszaélések botrányai mellett (111–113., 117–119., o.) meghatározó volt önmagával szembeni maximalizmusa: „Erőim előrehaladott korom miatt nem elegendők már arra, hogy a pápai szolgálatot ellássam.” (114. o., vö. 161–162. o.). ezt utódja, a hozzá hasonlóan előreláthatóan megválasztott Ferenc pápa éppúgy példamutatónak ítélte (136. o.), mint dialógusát a más vallásokkal, elsősorban az iszlámmal (81–85. o.), és azt a meggyőződését, hogy „egyértelmű különbséget kell tenni homoszexualitás és pedofília között” (113., 125–162. o.). Joseph Ratzinger, XVI. Benedek emléke, öröksége ellenáll a leegyszerűsítő címkézéseknek.

Roberto Rusconi: *Joseph Ratzinger-Benedetto XVI. Teologo, cardinale, papa* (Joseph Ratzinger-XVI. Benedek. Teológus, bíboros, pápa), Morcelliana, Brescia, 2021, 183 o.

Madarász Imre

A nők és a kémkedés a tizenhetedik századi Britanniában

Nadine Akkerman irodalomtörténész a Leideni Egyetem professzora. Egyebek mellett Stuart Erzsébet, Csehország királynéja levelezésének kiadásán dolgozik, két kötet már megjelent, a harmadik előkészületben van. Munkája során felfigyelt Thurn and Taxis gróf feleségére, Alexandrine-ra, aki a férje halála után örökölte meg a Szent Római Birodalom postamesteri címét. A postamester ellenőrzött a birodalomban szinte minden postai küldeményt. 1633-ban egy hivatalnok panaszkodott a postamester grófnőnek, hogy valaki kinyitogatja a leveleit, de hozzátette, a grófnőt a becsületessége és női mivolta minden gyanú fölé helyezi. Az elkövető csakis férfi lehet. Akkerman ezután nyomukba eredt azoknak az angliai hírszerző nőknek, akik az angol polgári forradalom, Cromwell rendszere és a restauráció éveiben működtek Angliában. A kémkedés, hírszerzés leírása, elemzése után a szerző több kémnő történetét ismerteti részletesen. Ez a Britanniáról szóló esettanulmány egyúttal európai kitekintést nyújt, mert a brit kémek száműzetésben a kontinensen is tevékenykedtek.

Alexandrine-t elsősorban azért nem gyanúsították, mert nőnek született. Így, postamesterként ki tudta használni a kémek rejtvényfejtő postai hálózatát, és eladta az információkat a legtöbbet kínálónak, katolikusnak, protestánsnak, külföldinek is. Kidolgozott rendszert működtetett brüsszeli birtokáról, a „fekete kamrából” (*Black Chamber*). Alkalmazottai rendszeresen felnyitották a leveleket, lemásolták, újra lezárták és továbbították. Női mivolta vitathatatlan tényező volt a sikerében, mert sem a kortársak, sem a modern történészek nem hitték, hogy egy nő ilyet tett. A tizenhetedik század közepén a kémkedést piszkos, titkos tevékenységnek tartották, a nők tehát nem vehettek részt benne. Nadine Akkerman célja, hogy helyre tegye

ezt a tévedést. Bizony mélyen benne voltak a nők a polgárháború és a restauráció kémtevékenységében, és a képességeik eredményessé, női mivoltuk pedig láthatatlanná tették őket.

Akkerman megfigyelte, hogy Stuart Erzsébet leveleinek egy része Alexandrine-hoz vezetett. Rájött, hogy a nők mindenütt ott voltak, csak a kutatók nem vették észre őket. Háttérben éltek, rendszerint háztartásbeliek voltak. Egyedül, vagy kémhálózatban dolgoztak. A női kém gyanú fölött állt, mert úgy tartották, a nők kevésbé képesek az ésszerű gondolkodásra. A kihallgatáskor nem emelt rájuk kezét a vallató, és a kivégzést is elkerülték.

A középkorban a diplomácia és a hírszerzés összefonódott: a követ, kém, hírszerző, hírvivő, mesterkém – mind magában foglalt elemeket a többiekből. A kém az, aki begyűjti az információkat. A hírszerző érthetővé teszi, a kémfőnök összegyűjti, szintén értelmezi és cselekszik. John Thurloe, Cromwell kémfőnöke egyszerre volt kém, hírszerző, hírmagyarázó. A funkciók felcserélhetők voltak.

Akkerman szerint a hírszerző olyan személy, aki érzékeny információk kereskedésével foglalkozik azzal a szándékkal, hogy vallási vagy politikai akcióra buzdítson az állam érdekeinek védelmében, vagy éppen azokkal szemben. A motivációja lehet elvi, vagy anyagi haszonszerzés. A hírszerzők diplomáciai területen, a művészetekben, vagy a kereskedelemben dolgoztak. A kémet toborozták, meghatalmazták és betanították, míg az informátor maga kezdett nyomozni. A nők nem voltak *agents provocateurs*-ök, sem csalók, lehet, hogy a férfiak elcsábításával értek el eredményeket, de erre nincs bizonyíték. A téma kapcsán igen gyakran felbukkan a *femme fatale* alakja.

A *femme fatale* inspirálta *Alexandre Dumas* A három muskétás című művét (1844). A regényben a Miladynek jó kapcsolatai vannak, és információkban, gyémántokban és csalásokban utazik. A Milady, Lucy, Carlisle grófnak volt a felesége. Eleinte Buckingham herceg számára szállított híreket Henrietta Mária francia királyné párizsi udvarából. Miután Buckinghamet meggyilkolták, Lucy férje szintén meghalt, így az asszony, kihasználva özvegyi szabadságát, cseleket szőtt, egyik oldalt kijátszotta a másik ellen, államtitkokat küldött Franciaországba, például arról, hogy hadsereget toboroznak Ír-
57

szágban I. Károly részére. Az első polgárháború idején (1642–46) Lady Carlisle könnyedén közlekedett a két fél között: szívesen látták a royalisták Oxfordban, de a parlamentiek is Londonban. Mindkét fél azt gondolta, nekik kémkedik. 1641-ben színleg a parlamenti vezetők között bukkant fel. A királynénak koholt titkokról számolt be parlamenti hódolójának, John Pymnek utasítására. Pym az alsóházban nyilvánosan bejelentette, hogy Lady Carlisle parlamenti kém. Ez tökéletes fedést jelentett, így a lady a londoni házában nyugodtan a royalista összeesküvők rendelkezésére bocsáthatta.

A kémnek mindig két világ között kell mozognia úgy, hogy ezt ne sejtse róla. Lady Carlisle olyan jól forgatta kártyáit, hogy a történészek ma sem tudják eldönteni, a gavalléroknak vagy a kerekfejűeknek kémkedett-e. A nő három évet töltött a Towerben árulás vádjával, de a börtönből is küldözte a leveleit. A gyémánt függők kicserélésének története két XVII. századi emlékiratban is szerepel. Ezt dolgozta fel Dumas ismert regényében. Lady Carlisle karrierje megcáfolja azt a véleményt, hogy a nők nem eléggé intelligensek a kémkedéshez, ám ez a vélemény tovább élt a későbbi történelmi munkákban. A lady végül elkerülte az igazi büntetést, és a történészek figyelmét is, tehát ez a kora újkori asszony tartósan láthatatlan tudott maradni.

Az 1640–60-as években a levél volt az egyetlen eszköz, amelynek segítségével magánjellegű üzenet eljuthatott a címzetthez. Az utak gyatrák voltak és veszélyesek. Az információt útközben gyakran félreértették, elvesztették. I. Erzsébet korábbi titkosszolgálatában is szervezeten és centralizáltan működött Sir Francis Walsingham és Sir William Cecil vezetésével. A kémkedés elvét és mechanizmusát jól megjeleníti az ún. Szivárvány Portré (Marcus Gheeraert vagy Isaac Oliver festménye), amelyen Erzsébet ruhájának mintája figyelő szemekből és fülekből áll, s a királynő magabiztosan érzékelteti, hogy ellenőrzése alatt tartja a hírszerzést. I. Jakab korszaka viszonylag stabil volt, I. Károly idején viszont a kémszolgálatból hiányzott a szervezethez. A háborúk erősen korlátozták a férfiak mozgásszabadságát, így a helyzet ideálisnak bizonyult a női hírszerzők számára. A polgárháború idején a royalisták kémfőnöke Sir Edward Nicholas miniszter volt, majd Thomas Scotté lett a pozíció. Fő tit-

kosírás-megfejtője John Wallis volt. Minden levelet felbontottak, mielőtt a Whitehallnak továbbküldték volna. A cromwelli titkosszolgálatok főnöke, főpostamestere John Thurloe volt. Folyékonyan beszélt hollandul, spanyolul, franciául. 1655-ben Cromwell elrendelte, hogy a leveleket ellenőrizni kell. Ezzel legalizálta a fekete kamarák működését. Egy kortárs megjegyezte, hogy Mazarin francia állam-miniszter aligha írhatott egyetlen olyan levelet is, amelynek másolata négy-öt napon belül ne került volna Cromwell asztalára.

A nők is megfigyelték. Mária skót királynő például az egyik kézímunkáján a feltámadt fönixmadarat ábrázolta, egy párnáján pedig Isten keze levág egy csupasz ágat, hogy újak nőhessenek. Ezt Howard hercegnek, jövődöbéljének szánta. Ezeket úgy magyarázták, hogy a pár a meddő Erzsébettel szemben új, gyümölcsöt termő ágról álmodozott. Howardot fővesztésre ítélték. Egyébként a nők is a titkosírás, láthatatlan tinta, fedőnevek, vesztegetés, hallgatózás, üzenetek elfogása módszereket alkalmazták.

A kémeket a dokumentumok anyagainak és szövegeinek vizsgálatával lehet leleplezni. Az anyagok vizsgálata során a kézírás, a sellak pecsét, a pecsétgyűrű lenyomata, a színezék, az összehajtás módja, amely szakadást, repedést, vágást, tűszúrást mutat, a papír rostjainak eligazítása, a papír lezárása mind hitelességre vagy hamisítványra utalhat. Hogy ne lehessen észrevenni a levél felbontását, például egy háromszög alakú lakatot vágtak ki a levélpapírból, s egy nyílason át visszajuttatták az összehajtott levélbe. Ez a lakat pontosan illeszkedett a papír rostjaihoz, a kettévágott szavak szintén összeillettek. A kém gyakran gyűrött papír formában küldte el a levelét, de a belső rétegek vékony, tör alakú lakatot tartalmaztak. Ha felbontották a levelet, a lakat megsemmisült. A levélküldők beleírták a levelükbe, hogy mikor, hány levelet kaptak, ebből tudni lehetett, hogy a levelek folyamát nem szakították-e meg illetéktelenek.

A szerző a papírdokumentumokat palaeográfiai (kézírás-vizsgálat), kodikológiai (a kézirat fizikai állapota) és sigillográfiai (pecsétteni) vizsgálatok alá vetette. Emellett tanulmányozta a szövegek létrehozásának és terjesztésének társadalmi és kulturális körülményeit is. A levéltárak információit óvatosan érdemes kezelni, mert

azt speciális célok szerint állították össze, vagy hagytak ki belőle, különösen, ha üldözött asszonyok életéről van szó. Ezért a levéltári anyagot össze kell vetni más forrásokkal, például a hetvenhárom kötetes *Rawlinson-kézirattal*, amit az oxfordi Bodleian Könyvtárban őriznek. Ezek az iratok betekintést nyújtanak Cromwell és Thurloe sötét kamráiba. Az „égesd el, ha elolvastad!” felszólítás sok levelet tett hamuvá. Bizonyos, hogy még sok felfedezetlen asszony végzett kémtevékenységet ebben a korban, de ők éppen a női mivoltuk következtében voltak láthatatlanok. Akkerman a kötet második részében I. Károly király kiszabadítására tett kísérletekről ír, amelyekben több kémnő vett részt.

I. Károly bebörtönzése után a nőké lett a hírvivői szerep. 1648 decemberében Károlyt Lady d'Aubigny házában őrizték, jelen volt az asszony második férje, Newburgh vicomtja is. A királyt Windsorbba akarták vinni, ahol a tárgyalására kellett várnia. A királpártiak terve szerint Károlynak azt kell mondania, hogy megsántult a lova, ekkor a newburgh-iak odaadják neki az ország leggyorsabb lovát. Ezzel a király kitör az őrizetből, és elvágtat messzire, a szabadságba. Az őrt azonban nem lehetett becsapni, egy lassú lovat adott a királynak, az elgondolás egyébként is képtelenség volt, mert a királyt száz lovas vette körül. A menekülési terv elbukott.

Katherine d'Aubigny első férje meghalt az edgehilli csatában 1642-ben. Az özvegy Oxfordban találkozott a királlyal, és lett a hírszerzője. A király utasításait a hajába rejtve vitte Londonba a Waller-felkelés vezetőjének. A híreket az asszonyok egy könyvkereskedőnél továbbították a könyvek borítója alá varrva. A felkelés tervét felfedezték, Lady d'Aubigny-t börtönbe zárták, de egy év után elengedték, vagy megszökött, egyébként halál várt volna rá is, mint az összeesküvés két vezetőjére.

Károly a skótoknak adta meg magát 1646 májusában. Próbált velük megegyezni: egy húszezer fős skót hadsereget kapott volna, ha megszünteti a püspöki egyházat, és bevezeti a presbiteriánus vallást. Károly szokása szerint halogatta az aláírást, és mire mégis aláírta, már késő volt, a skót katonai segítség elúszott, és a presbiteriánus skótok 1647 februárjában átadták őt a parlamentnek. A király pártján

gyülekező skót hadsereget Cromwell Prestonnál 1648 augusztusában megsemmisítette.

A királyt Northampton közelében szigorúan őrizték, de egy igen ügyes hírszerző nő, Jane Whorwood, a mosást felügyelő asszony lánya, mégis bejutott hozzá. Amikor egy ember (feltehetőleg Sir Paul Pindar) pénzt gyűjtött a király háborúja részére, Jane volt a csempész, aki az adományt szállította. Becslés szerint 1642–44 között Jane minimum 83 041 fontot csempészett Oxfordba szappanos hordókban. Ebben valószínűleg anyja, a királyi mosónő volt a segítségére. Egy másik nőt rajtakaptak, hogy üzenetet akart becsempészni a királyhoz, és letartóztatták. Egy Lady Cave nevű asszonynál is levelet találtak. A titkosírással írott levélben John Ashburnham arról értesítette a királyt, hogy Hágában az orániai herceg hadsereget tesz partra, amely egyesülni fog az ír szövetségesekkel, a királynak várnia kell rájuk. Ashburnham Hágában tartózkodott, de hogy mi lett Lady Cave sorsa, nem lehet tudni. A két nőn kívül Sir Lewis Dyve is próbálta segíteni a királyt. Dyvet két évre a Towerbe zárták, ám ott sem tétlenkedett. Összevásárolta a király pecsétjeit, és biztonságos helyre dugta. Úgy járt ki-be a Towerből, ahogy csak akart. Figyelmeztette a királyt, hogy az asszonyok megbízhatatlanok. Károly ezt nem vette komolyan, egész kémgyűrűt font maga köré női hírszerzőkből.

1647. június 14-én Fairfax tábornok elvitette Károlyt Hampton Courtba. Jane itt könnyebben elérhette őt, aki megbízott benne, hiszen egy ezer font értékű aranyadomány felét odaadta Jane-nek. Ekkor a mennyiségű arany ki-bemozgatása Hampton Courtban azt sejteti, hogy nem volt szigorú az ellenőrzés. Károly félt, hogy hamarosan megölik, ezért Ashburnham és kísérői társaságában egy Wight-szigeti házba menekült, hogy onnan átjuthasson Franciaországba. Henrietta Mária királyné küldött is egy hajót a szigetre. Károly húzta az időt, reménykedett a megállapodásban a skótokkal. Közben megfordult a széljárás, a királyné hajójának már nem vehette hasznát. A három hírszerzőnőt, Lady Carlisle-t, Lady d'Aubigny-t és Jane Whorwoodot letartóztatták. 1648 januárjában John Burley megpróbálta fellázítani a sziget lakóit, hogy szabadítsák ki a királyt. Burley-t kivégezték. A parlament megakadályozta a további tárgyalásokat a

skótokkal, és kimondta, hogy bármilyen üzenet, levél átadása a királynak árulásnak számít. A Derby House Bizottság állandó szigorú őrizetet rendelt el a király számára, az ajtaja elé két ágyat állítottak, hogy ne tudja kinyitni. Új öröket is rendeltek mellé.

Mindezek ellenére a király továbbra is írta és kapta a sifírozott leveleket. Levelezett Franciaországban lévő feleségével egy asszony közvetítésével. A Derby House Bizottság tisztában volt a király köré szőtt kémhálózattal, de hagyta működni, hogy maga is hozzájusson az információkhoz. Az első valódi menekülési kísérletben az új szolgák egyike érintkezésbe tudott lépni a királlyal a fal egy repedésén keresztül. A terv szerint a királyt felhúzzák a szobája előre áttört mennyezetén át az emeletre, s ott szobáról szobára futnak vele mindaddig, amíg elhagyják az öröket, majd Franciaországba viszik. 1648. március 30-án a király ki akart mászni az ablakon, de beszorult, és visszagyömöszölte magát a szobába. Erre a fal másik oldalán vára-kozók elmenekültek. Jane egy Lilly nevű asztrológus segítségével szerzett fűrészelt az ablak megnagyobbításához, és május 14-én egy hajó várta a királyt, rajta Jane-nel. A Derby Bizottság tudott erről, és Károly nem léphetett Jane hajójára.

Hogyan értesült a bizottság mindenről? Valószínű, hogy Lady Carlisle leveleit elfogták. Jane pedig akaratlanul elárulta a királyt azzal, hogy megbízott Lillyben. A csillagjóst Jane arannyal fizette, de Lilly a parlamenttől évi 50-100 fontot kapott az értesüléseiért. Jane nem jött rá, hogy Lilly elárulta. Károlyban nem volt elég bátorság, hogy kiprísse magát az ablakon, de a megegyezésre is számított. Károlyt a fogságában Jane éjszaka is meglátogatta, valószínűleg a szeretője volt. A harmadik menekülési kísérletre 1648 őszén került volna sor. Novemberben Jane titkosírással értesítette Károlyt, hogy a hadsereg és a parlament meg fogja gyilkolni, meneküljön. Azt tanácsolta, menjen ki egyenesen az ajtón, Newport parancsnokai nem fogják feltartóztatni. A legenda szerint Jane a vérpadra is odafutott a szerelméhez.

A köztársaság begyűjtötte a leveleket, és az összeesküvőket. A Newburgh-ok Hágába menekültek, ahol Lady d' Aubigny hamarosan meghalt. Lady Carlisle-t szigorú őrizettel a Towerbe zárták, kínpadra

vonták, de három év után elengedték. Lady Thynne akkor halt meg, amikor meghallotta, hogy édesapját, Holland grófját kivégezték. Jane-t 600 font bírsággal és rövid idejű börtönnel büntették. Férje elidegenült tőle, nem volt hajlandó kifizetni a bírságot, nagyon megverte és elhagyta.

Az I. Károly kivégzése előtti évek folyamán a kémek addig férfias világába tehát egyre inkább beáramlottak a nők. A női hírszerzőt korábban gyanúval nézték, de egy parlamenti pamflet 1645-ben már azt írja, hogy a női kémek akkora kárt tudnak okozni, mint bármelyik férfi. Thurloe elismerte, hogy a nők képesek független politikai gondolkodásra. A royalista hírszerzők többnyire előkelő hölgyek voltak, a lelkiismeretük szerint cselekedtek, nem anyagi érdekből. A parlamenti hírszerző nők inkább alacsony sorból érkeztek, és pénzért dolgoztak. Az államtanács hírszerzőkként (*intelligencers*) emlegeti a kémeit, és nevükön nevezi őket. Thurloe fizetett a nőknek, de rejtegette őket, külön jegyzéken szerepeltek, és a foglalkozásukhoz azt írta be, hogy dajkák. A royalista hírszerzőnők nem fizetést kaptak, hanem valami udvari kedvezményt, vagy évjáradékot. Dysart grófnőnek például évi 800 fontot fizetett ki az államkincstár. II. Károly szertőinek „titkos szolgálataikért” pénz járt, vagyis a kémkedés együtt járt a prostitúcióval. A kerekfejűek kémeit gyatrán és rendszertelenül fizették, nehogy nagyobb összeg reményében hazugságokat jelentsenek. Susan Bowen és Elizabeth Alkin például többször kérvényezték a jobb fizetést, az államtanács többnyire elutasította őket. Susan Bowen 1650-ben jelent meg a számadásokban: háromszor kapott 10-10 fontot az értesüléseikért, majd negyedszer kisebb összeget. 1654 áprilisában egy hivatalnok javasolta, hogy Bowennek emeljék meg a férje után járó nyugdíját, mert „jó szolgálatot tett a Köztársaságnak”, és az Ely House kórház fizesse azt ki. Thurloe láthatatlanná akarta tenni Bowent, ezért akarta egy kórházon keresztül kifizettetni.

Elizabeth Alkin férjét az 1640-es években felakasztották kémkedésért. Az asszony George Mynne-ről tudósított, aki a royalistákat látta el a fegyvergyártáshoz szükséges nyersanyaggal, vassal, dróttal. Ezután leleplezte William Dugard négy nyomdájának a helyét. Dugard adta ki 1649-ben Miltonnak a királyság igazolására írott

művét, az Eikonoclastes-t, és éppen Károly Eikon Basilike mártírságáról szóló nyilatkozatának kiadására készült. Alkin arra kérte a bizottságot, ítéljen meg neki egy összeget, mert mindig a bizottság érdekeit szolgálta. Azzal fenyegetőzött, hogy ha nem kap pénzt, három gyermekével együtt börtönbe kerül. Megítélték neki a pénzt. A következő években Alkin megírta parlamenti értesüléseit a royalista hírpamfleteknek. 1653-ban az első angol–holland háború idején ápolónőként dolgozott Doverben a sebesült hajósok mellett. Thurloe irodájától 18 fontot kapott. Alkin nemcsak Monck tábornok kerekfejű katonáit ápolta, hanem az ellenséges holland katonákat is. Ápolónőként szabadon közlekedhetett a kikötővárosok között. Londonban felajánlotta értesüléseit az államtanácsnak. Elizabeth nem tudott írni, ezért személyesen vitte az érzékeny híreket. Még akkor is pénzt kért, mikor haldoklott, mondván, hogy mindig a *Commonwealth* érdekében dolgozott. Ekkor 60 fontot kapott.

Más asszonyok is felajánlották értesüléseiket Thurloe-nak. Diana Gennings feladata az volt, hogy férközzék be a száműzött royalisták körébe, mielőtt hazatérne Angliába. Rejtőzködéséhez felhasználta az asszonynevét, Gennings, az eredeti neve, Jennens helyett, és még több más nevet is. A nő korábban megszökött Sir William Gennings-szel, és Brüsszelben royalista összeesküvők közé keveredtek. Diana Mrs. Phelips-nél vett ki szállást, és flörtölt Phelips-szel. A royalisták azért bíztak meg Diánában, mert a nő a királpárti Sir Thomas Stanley özvegyének adta ki magát. Az igazi férjét unokatestvéreként mutatta be. Phelips-szék azt gondolták, a gazdag özvegy finanszírozni fogja királpárti összeesküvésüket. Diana hazudott a férjéről, és ő maga sem volt lady. Kihallgatásakor bevallotta, hogy meg akarták gyilkolni Cromwellt, utána a menekülésüket Phelips biztosította volna ötven emberével. Diana ezután Londonban Thurloe-nál bukkant fel, és elárulta, hogy a Chase patikát használták a royalisták leveleik átadására. Thurloe inkvizitora rájött, hogy Diana Phelips-ék elől menekült Angliába, a flandriai royalisták ugyanis felfedezték, hogy Sir Thomas Stanley nem is létezett. Nem lehet tudni, hány férje volt Dianának, de valószínű csak fedőnévnek használta az asszonyneveket. Phelips-szet letartóztatták, Dianát elengedték.

Stuart Erzsébet azt írta Nicholasnak Dianáról, hogy 200 fontot kicsalt a Philips házaspártól, de leleplezték.

A nő nem meggyőződésből vált kémmé, hanem szeretett volna állandó jövedelemhez jutni, ezért hazudozott összeviSSza. A kémek információinak beszerzése szükségszerűen becstelen módon, hallgatóság, árulás, kétszínűség, lopás útján történt. Az információkat aztán a kémfőnök a saját nevével hitelesítette. A nők információiért kevesebbet fizettek, mint a férfiakéért. Például egy William Millsnek 200–300 fontot is adtak, míg Elizabeth Alkinnek csak 18 fontot, holott ő szállította a híreket. Az arisztokrata Lady Carlisle vagy Jane Whorwood megúsza enyhe börtönbüntetéssel, ám a közönséges asszonyok sorsa, mint Dianáé vagy Apoliné, beleveszett a kémkedés homályos alvilágába.

Nincs rá bizonyíték, hogy Thurloe alkalmazott-e kínpadra vonást. A kínpadot a Towerben pszichológiai eszközként a vallomás kicsikarására használták, nem fizikai kínzásra. Arról vannak feljegyzések, hogy megégették a kémgyanús személyek ujjait. 1643-ban egy Elizabeth Phillips nevű asszony megbízta William Needle-t, hogy továbbítsa a híreit. A férfit a royalisták elfogták és kivégezték. A tízgyerekes Elizabeth-et halálra ítélték, nyakában a kötéllel körbehurcolták a piactéren, és visszavitték a börtönbe. A történet megmutatja, hogyan gondolkodtak a nemek büntetéséről. Egy másik esetben a newbury csata reggelén, 1643. szeptember 30-án egy royalista női ügynök tutajon átment Essex gróf táborába, felfedezték és agyonlőtték. A *Mercurius Civicus* már egy boszorkányról írt, más pamflet arról szólt, hogy a vízen tudott járni, és amikor a katonák rálöttek, az asszony a kezével elfogta a lövedékeket. A női kémek természetfeletti tulajdonságokkal ruházták fel. A férfi kémeket a kivégzés helyszínén hagyták, hogy lássák az emberek, a nőket a vízbe fojtották, hogy elmerüljenek a nézők szeme elől.

1646–47-től az asszonyok vitték a híreket a kontinensen tartózkodó Stuart-udvar és az Angliában börtönben tartott király között. A hajukba vagy sokrétű ruhájukba rejtették az üzeneteket. Ha elfogták őket, enyhe büntetéssel megúszták, míg a férfiakat felakasztották. Az új államtanács már felelősségre vonta a nőket is. Vízbe fojtották,

vagy német földön élve eltemették őket. Az a mítosz, hogy az aszszonyok gyanún felül állnak, az erkölcsi feddhetetlenségükbe vetett hiten alapult. Még maga Thurloe is védte a becsületüket, a nevüket a dajkák neve közé rejtette. Hyde eltitkolta a saját húga halálát, mert nem akarta felfedni, hogy rossz társaságba keveredett. A hűtlen férfi hírszerzőket megvetették, a nők továbbra is ladyk voltak. A nőkről szóló feljegyzések homályosak, de leveleik fennmaradtak. A nők elsiklottak a figyelem elől; különben is, egy sikeres kém nem hagy nyomot maga után.

A mű végén bibliográfia (436–444. o.), források (445–465. o.) következnek, majd mutatóval (466–525. o.) zárul az érdekes, izgalmas könyv.

Nadine Akkerman: *Women and Espionage in Seventeenth-Century Britain* (A nők és a kémkedés a tizenhetedik századi Britanniában), Oxford University Press, 2018. 525 o. ISBN 978-0-19-882301-8

Fodor Mihályné

István főherceg (1817–1867). Egy Habsburg életrajza a médiumok formálódásának időszakában

Ami az olvasót első ránézésre megdöbbeníti, a kötet vastkossága. Bár István főherceg 50 évével tisztos életkort ért meg, életében mindössze öt év (1843–1848) adódott, amikor politikai funkciót töltött be, s ezen belül is alig néhány hónap volt, amikor részvétele befolyásolhatta volna az események menetét. Ehhez képest a több mint 660 lap igen bőszeges leírást ígér. Ha ironizálni akaránk, mondhatnám: élete minden egyes évére több mint 13 lap jutna, akár történt benne valami érdemleges esemény, akár nem. Igaz, a fejezetek terjedelme nem az átlaghoz igazodott, hanem témájuk fontosságához. A főherceg alig több mint egy évet kitevő magyarországi közszereplésére (választott nádor, a forradalom idején az uralkodó tejhatalmú képviselője) – ami a magyar olvasó számára a kötet legérdekesebb része –, 90 lap jutott, akárcsak a nagyjából négy évet felölelő csehországi helytartóságra.

Ha persze tudomásul vesszük a szerző szándékát (ami a kötet címében is kifejezésre jut), hamar rájövünk, hogy ítéletünk (iróniánk) bizony elhamarkodott volt. *Rouven Pons* István főhercegről szóló „életrajza” – abból a tényből kiindulva, hogy köztevékenységéről számos írás, könyv és tanulmány született – nemcsak, és nem is elsősorban a politikáról szól, hanem a főszereplőjéről szóló, a médiumokban (a sajtóban) megjelenített – a főherceg visszavonulását követően sem halványuló – híradásokkal akarja eddigi ismereteinket bővíteni, színesíteni. A szerző hivatkozik az Osztrák Nemzeti Könyvtár Adatbankjának kimutatására, amely szerint István főhercegről a sajtóban 1843–1847 között 1056-szor esett szó, többször, mint családja bármely más tagjáról, de ez a szám nádorrá emelését követően

egyetlen év alatt 800 tétellel bővült. Viszonylagos népszerűsége csak visszavonulása után mérséklődött, 1848–1867 között 3154 említésre, míg ugyanezen időben a sajtó János főherceget 7490-szer, a császár édesanyját, Zsófia főhercegnőt pedig 7601-szer említette. Pedig a Habsburgok a XIX. században köz- és magán- (családi) jellegű problémáikkal rajta kívül is bőven adtak lehetőséget a sajtónak a figyelem fenntartására.

A dinasztia, amelyet alig egy évszázaddal korábban a kihalás fenyegetett, és férfiágon – VI. Károly császárral (1713–1740, nekünk III. Károly király) – ki is halt, a Mária Terézia, majd menyje, Mária Ludovika (II. Lipót császár felesége)¹ által biztosított gazdag gyermekáldás következtében (mindketten 16–16 gyermekkel ajándékozták meg férjüket és a kihalással fenyegetett dinasztiát) az immáron Habsburg-Lotaringiai nevet viselő háznak éppen a bőség zavarával kezdett küzdeni. A fiatal Erzsébet császárné (Sissy) Bécsbe kerülése idején nem alaptalanul nyilatkozott úgy, hogy a rokonság nagy létszáma nem normális (*unnormal*), pedig 1850 körül a közvetlen rokonságba még csak 50 főt számláltak, ami 1880-ra kb. 90 főre nőtt, köztük számos, az öröklésekben, vagy a közéletben már szóhoz sem jutó fiúval, unokával. Pedig Mária Terézia négy, a gyermekkort túlélő fia közül a legidősebb Józsefnek nem született fia, és az ő két leánya is meghalt apjuk életében, így a férfiági leszármazás megint egyetlen fiúra zsugorodott. A folytonosságot a másodszülött fiú, II. Lipót (1765-től Toscana nagyhercege, 1790–1792 között császár és nekünk királyunk) tartotta fenn, sőt az ő fiai esetében még lehetőség nyílt önálló felségterületek kialakítására is, secundo- sőt tertio genitura (másod- illetve harmadszülötti ág) alapításával. (A császárrá előlépő II. Lipót másod- illetve harmadszülött fia a toscanai és a modenai fejedelemséget kapta.) Mária Terézia legkisebb fiát, Miksát azonban már – a korábbi századokban szokásos módon – egyházi pályára adták, ahol a kölni érseki méltóságig emelkedett.

1 A róla szóló könyv (Renate Zedinger: Maria Luisa de Borbón (1745–1792). Großherzogin der Toscana und Kaiserin in der Zeit. Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung 18. Jahrhundert. Bd. 22. Böhlau Verlag. Wien-Köln 2022.) ismertetését ld. folyóiratunk 2022/4. számában (23–31. lap) – A politikailag háttérben maradó nagyhercegné, majd császárné jelentőségét az adja, hogy minden ma élő, Habsburg-Lotaringiai nevet viselő családtag az ő leszármazottja.

Lipót tíz felnőtt kort megért fia többségének esetében azonban a lehetőségek jócskán korlátozódtak. Rainer főherceg Lombardia kormányzójaként, vagy József főherceg Magyarország nádoraként még kialakíthatott magának kvázi önálló hatalmi területet, az egyházi pálya sem zárult be teljesen a fiúk előtt (ami Lipót fiai közül is a legfiatalabbnak, Rudolfnak jutott, aki olmützi hercegérsek lett). Volt, aki a katonai pályára került, mint Károly, a Napóleon elleni győztes asperni csata hőse. A kevésbé szerencsések azonban, miután nekik a birodalom vezetésében – sem a központban, sem a tartományokban – már nem jutott rangjukhoz méltó vezető hely, s a közéletben sem tudtak maguknak pozíciót szerezni, perifériára szorultak. A létszámban gyarapodó család persze nem szűkölködött a belső feszültségekben, amelyeket a korabeli ausztriai sajtó sokszor elhallgatott, Európa más országaiban azonban a hírlapok szívesen növelték velük népszerűségüket olvasóik körében. Nem csoda, hogy az osztrák író és költő Franz Grillparzer a *Testvérvírszály a Habsburg házban* c. – 1825–1848 között írt – drámáját, amelyben a réggen elhunyt II. Rudolf császár uralkodásra való alkalmatlanságának bemutatásával a saját kortárs Ferdinánd császár alkalmatlanságára utalt, csak jóval a szerző halála után mutathatták be.

Ami István főherceget illeti, neki – úgy látszott – sikerül elkerülnie a pozíció hiányából fakadó mellőzöttséget. Mint Magyarország nádorának fia, várományosa volt ennek a méltóságnak, ami mindig is rá irányította a korabeli sajtó és a közvélemény figyelmét. A róla szóló híradások azonban nem egyszer tartalmazznak ellentmondásokat. Rangjához méltó neveltetést kapott, tanítói szerint szorgalmas volt, de a tanulás nehézséget okozott számára. Ennek ellenére öt nyelven beszélt (német, magyar, latin, francia, olasz), később csehül is megtanult. Tudott könnyelmű lenni, kedvelte és gyűjtötte a lovakat, a könyvekhez viszont nemigen vonzódott. Fiatalkorának jelentős részét töltötte Alcsúton, ahol apja mintagazdaságot alakított ki, és ahol az anekdota szerint szívesen játszott a falusi gyerekekkel, akik egyszer jól el is verték. Ez azonban, mivel apja szigorúan felügyelte a nevelést, aligha valószínű. A szigorú felügyeletet igazolhatja, hogy amikor környezetéből valaki Táncsics Mihály egyik művét csem-

pészte a szobájába, apja ezt azonnal eltávolíttatta. Utazásai és kiterjedt levelezése egyébként bőséges forrást szolgáltatnak nemcsak a vele történekről, hanem gondolatvilágáról, elképzeléseiről is. Szellemileg apjának a bécsi központosító törekvéseket ellenző politikáját fogadta el, az alkotmányosság híve volt, de nem a köznép műveltség által való felemelésével (amit a szerző szembe állít Brunswick Teréz népoktatási elveivel). Ifjúként extravagáns tulajdonságokat vett fel, (kör)szakállt növesztett, amit Metternich a magyar ellenzék jelképének tartott, ezért amikor Bécsbe utazott, leborotváttatta. 1838-ban személyesen vett részt a dunai árvíz pesti áldozatainak segítésében (csónakon vitt élelmet a Pesten rekedteknek), ami nagyon megnövelte népszerűségét. Nyomtatott portré képét 3000 példányban adták el.

Politikai szerepléséhez nem kellett megvárnia nádor apja halálát, még annak életében, 1843-ban a gyanakvó udvar – Magyarországról eltávolítva – Csehország helytartójává nevezte ki. A Habsburgokhoz többnyire lojális ország élére először került vezető az uralkodó családból. István tudott együttműködni a cseh rendekkel, konkrét intézkedéseivel pedig a lakosságot is meg tudta nyerni. Az államigazgatásban végrehajtott változtatásain, és a gazdaság támogatásán túl szépítette fővárosát, Prágát, lerakatta pályaudvarának alapjait, kezdeményezte múzeumának alapítását, alatta indult meg a városban a gázvilágítás. Rendszeresen fogadta a kérvényezőket, néha váratlanul jelent meg a piacokon, hogy a kereskedőket ellenőrizze, s 1845-ben Prágában is lehetősége nyílt arra, hogy a Moldva itteni áradásának károsultjait segítse. Pozíciója itt is népszerűvé tette alattvalói előtt, ugyanakkor elősegítette, hogy a dinasztia befolyásos tagjaként a család élvonalába emelkedjen.

József nádor nem sokkal nádorsága 50. évfordulójának megünneplése után megbetegedett. Fia még felkereshette Budán, és elfogadta az apa feltételét, hogy ha hivatalába emelkedik, akkor sem akar soha magyar király lenni, és nem fogadja el az esetleg erre irányuló törekvéseket sem. Az apa 1847. január 13-i elhunytá megnyitotta az utat a várt nádori pozíció betöltéséhez, kilátásai azonban nem a legrózsásabbak voltak. Az ország igazgatásában 1844 óta a megyék autonómiáját felszámoló, a törvényekkel ellenkező adminisztratori

rendszer érvényesült, ami felerősítette az ellenzék hangját, s udvarellenességükben egyes magyarországi körök hazai arisztokrata nádor állítását is elképzelhetőnek tartották. A mindent irányító Metternichet ugyanakkor a főherceg reformer hajlama aggasztotta. István – bár az uralkodó két nappal apja halála után magyarországi helytartóvá nevezte ki – végül csak hónapokkal később – miután csehországi ügyeit lezárta, mostoha- (mondjuk inkább nevelő-) anyjáról és fiatalabb testvéreiről gondoskodott –, augusztusban érkezett Budára, és a király által megnyitott pozsonyi országgyűlés is csak novemberben választotta nádorrá. Reményt keltett viszont, hogy 300 év után először fordult elő, hogy a magyar országgyűlést személyesen az uralkodó, jelen esetben V. Ferdinánd nyitotta meg. István főherceg pedig megjelenésével hamar igyekezett a magyarsághoz való tartozását mutatni. Körszakállát leborotváltatta s helyette bajuszt növesztett, a Pozsonyban megrendezett bál táncrendjébe a csárdást is beiktatta.

Politikai eredményeket azonban nem tudott elérni. Az utolsó, 1847–1848-i országgyűlésen a követek olyan problémákat vetettek fel – jobbágyfelszabadítás, általános adókötelezettség, a nemesi birtok elidegeníthetőségét gátló ősiség felszámolása stb. – amelyek megoldására egyelőre remény sem mutatkozott. Az egyre inkább Kossuth által vezérelt ellenzék még nem tudott áttörést elérni, s hiányolta a nádor egyértelmű állásfoglalását javaslataik mellett. István viszont aggódott, hogy a túlzott engedékenység, és a hirtelen változtatások olyan nemzeti mozgalomhoz vezethetnek, amelyek a monarchia egységét veszélyeztetik.

A kötet külön érdekessége és értéke az 1848-i forradalomnak a főherceg-nádor szemszögéből való bemutatása. A szerző felfogása és céljai szerint ebben háttérbe szorulnak – néha ki is maradnak –, a magyar történelem jól ismert tényei, eseményei, s helyükre István szándékai, lépései, majd tépelődésének, egyre reménytelenebbre fordult helyzetének bemutatása kerül. Március 15-én, a 13-i bécsi forradalom hírére még beszédet mondott a pozsonyi országgyűlés főrendi háza előtt, majd – az országgyűlési követséget néhány órával megelőzve – Bécsbe indult. A politikailag igencsak zavaros állapotú császárvárosban viharos lelkesedéssel fogadták, kocsijából kifogva a

lovakat, a tömeg vette át a vontatást. (Akárcsak nem sokkal később Kossuth esetében is, akivel azonban a bécsiek többször megálltak, hogy a magyar forradalmi vezető beszédet mondhasson. A szerző elismeri, hogy Kossuth ünneplése azért lelkesebb volt, mint a főhercege.) A főherceg a császárt azzal fenyegette, hogy a kérések elutasítása Magyarországnak a monarchiától való elszakadásához vezethet.

Az országgyűlési küldöttség március 16-án jutott az uralkodó elé, aki a nádort nemcsak megerősítette pozíciójában, hanem magyarországi teljhatalommal ruházta fel, sőt a küldöttség által eléje terjesztett kérések teljesítését ígérte. Istvánt Bécsben, mint a monarchia megmentőjét üdvözltek. Kevesen tudhattak róla, hogy az Államtanács már ekkor hatáskörének túllépésével vádolta meg. István nyugodtan kinevezhette Batthyány Lajos grófot a felelős magyar kormány élére, amit az uralkodó ugyancsak jóváhagyott. Ilyen körülmények között fogadhatta el az országgyűlés az áprilisi törvényeket.

A helyzetet azonban István számára az udvar szinte kezdettől fogva kétszínű viselkedése nehezítette. Bécsben a teljhatalmú nádor hozzájárulása nélkül horvát bánná nevezték ki Jellasicsot, aki minden együttműködést megtagadott a magyar kormánnyal. István kísérletei, hogy Bécsset meghátrálásra bírja (azzal az érvel, hogy a magyarokkal és a monarchiával esetleg szakító horvátok a szerbek, és közvetve az oroszok karjaiba hullanak), kudarcot vallott. A magyar kormánynak rá kellett jönnie, hogy Jellasics ellenében a nádor Bécsben nem tudja megvédeni az országot. Gyengeségét csak fokozta, hogy az udvar a zavaros bécsi helyzet miatt május 17-én Innsbruckba menekült, és a megnövekedett földrajzi távolság a nádor számára jócskán megnehezítette a kapcsolattartást. Ugyanakkor az udvarban nehezményezték, hogy magyar egységek indultak haza Itáliából, megnehezítve a császáriak ottani fellépését a forradalmi erők ellen. Idehaza pedig két fegyveres konfliktus rontotta jó hírét. Amikor a 80 éves Ignaz Lederer báró, pesti katonai parancsnok megtagadta, hogy a szervezendő nemzetőrség katonáinak fegyvert adjon át, a pesti ifjúság macskazenével köszöntötte. Az agg főtiszt lövetett, aminek három halálos áldozata volt. Halálos áldozatokkal járt az ugyancsak Pesten, a Károly laktanyában állomásozó császári, itáliaiakból álló

katonaság, és a még fegyvertelen nemzetőrök valamilyen lopási eset miatt kirobbant összetűzése is. Az országos teljhatalommal rendelkező István nem restelt személyesen elmenni a magukat elbarikádozó itáliaiak leszerelésére.

Tisztének megfelelően ő nyitotta meg július 5-én az első magyar népképviselői országgyűlést Pesten. A király távollétét, annak bejegyzésére hivatkozva igyekezett menteni. Az udvar által Itáliába küldendő seregről szóló viták azonban mindkét fél oldalán aláásták az iránta táplált bizalmat. Bécsben azt is nehezményezték, hogy az országgyűlés Szalay László személyében követet küldött a frankfurti német parlamentbe, mondván, hogy követ küldésére csak önálló államnak van joga. Radetzky marsall custozzai győzelmétől az itáliaiak felett a nádor a politikai feszültség enyhülését várta, Jellasics hajthatatlansága azonban ez ellen szólt. A bán a Bécsbe visszatérő udvarhoz utazott, ahol a korábban Istvánnak és Kossuthnak is kijáró ünnepléssel fogadták, ezúttal a bánt tekintve a birodalom egysége megvédőjének. A nádor a megbékélés jegyében tárgyalásra hívta a bánt (a semleges helyszínt a Balatonon egy gőzhajó szolgáltatta volna), de végül ez a kezdeményezése is eredménytelennek bizonyult. Kudarcát belátva – bár mind Batthyány, mind Kossuth maradásra bírták volna –, szeptember 23-án titokban Bécsbe távozott, ahol lemondott magyarországi pozíciójáról. Sikertelenségéért a felelősséget családjának azon tagjaira (főhercegekre) igyekezett hárítani, akik a törvényes rendet megszegve – Jellasiccsal szövetkezve –, megalázták a monarchikus rendet. A közvélemény azonban ekkor már őbenne látta a Monarchia egységének veszélyeztetőjét, megítélése korábbi népszerűségének ellenkezőjére fordult. Hozzájárultak ehhez a távozásával Magyarországon hagyott meglehetősen zavaros állapotok is, amelyek során például szeptember 28-án Pest-Budán meggyilkolták az újonnan kinevezett hadsereg-főparancsnokot, Franz Lamberg grófot.

A hazai olvasó számára némileg meglepő lehet, hogy a főherceg számára fontosnak ítélt események aprólékos ismertetése mellett ugyanakkor más, hazai történetünkben mellőzhetetlennek számító, a szerző koncepciójából viszont kiszoruló történéseknek még az említése is elmarad. A március 15-i pesti forradalomra való utalás gya-

korlatilag abban merül ki, hogy a 150 ezres lakosú városban 20 ezren vettek részt a tüntetésen. A nevezetes nap eseményeiről több szó nem esik, az azokban központi szerepet játszó költőnk Petőfi neve elő sem fordul, sem itt, sem később. (Ugyancsak hiába keressük akár Bem József, akár Görgey Artúr nevét, mivel az ő katonai szereplésükre valóban csak a főhercegnek a magyar politikából való távozása után került sor.) Szinte csak a konfliktusokból értesülünk a nemzetőrség szervezéséről, s a Jellasiccsal történt viszálykodás is lezáratlan marad, annyira, hogy a születő honvédsereg pákozdi győzelméről – amire ugyancsak a főherceg távozása után került sor – sem történik említés. A szabadságharc tábornokai közül Móga János neve is csak abban a vonatkozásban szerepel, hogy István kísérője lett volna a bánnal folytatott tárgyalásokon.

A nádor távozása az országból végül nem fejvesztett menekülés volt. Bécsből Brünnebe, majd Prágába utazott, ahol – Waldstein gróf vendégeként – még egy vadászon is részt vett. Egyelőre nem foglalkoztatta a visszavonulás gondolata. Útja Frankfurtba vezetett, ahol az össznémet parlament tagjaival kereste a kapcsolatot, de bécsi viszázatérésre nem gondolhatott, mivel az udvarban őt tették felelőssé a magyarországi helyzet elmérgesedéséért. Pedig volt ellenvélemény, a szerző egy holland politikust idéz, aki szerint a magyarországi ellenállás oka éppen az lett volna, hogy az udvar eltért István nádor kompromisszumot kereső politikájától. Ez az eltérés pedig egyre nyilvánvalóbbá vált. Az új uralkodó, Ferenc József még a magyar országgyűlés által hozott (áprilisi) törvényeket is elutasította, a szabadságharc (orosz segítséggel történő) leverését követően pedig előbb annak 13 tábornoka és Batthyány miniszterelnök, utóbb 114 további fő ellen hoztak halálos ítéletet. Kossuthot *in effigie* (távollétében, képével helyettesítve) akasztották fel. A kivégzések híre, különösen Batthyányé, sokkolta a főherceget, lelkipurdalását csak fokozta, hogy a német fejedelmi udvarokban többfelé ítélték meg úgy a helyzetet, hogy Bécsben azzal Istvánon kívántak bosszút állni, de hát őt mégsem lehetett sem valóságosan, sem jelképesen felakasztani. A szerző szerint Batthyány kivégzése változást hozott a főherceg gondolkodásában. Eddig figyelmen kívül hagyta a forradalom társadalompo-

litikai céljait, s azt csak a magyar önállóság monarchián belüli megvédésével azonosította. Batthyány kivégzése azonban rávezette arra, hogy talán a mozgalomnak a régi, általa elfogadott társadalmi rend megváltoztatására irányuló szándéka is volt. Változott álláspontja abban is, hogy – nádori korszakával ellentétben – immáron helyeselte a monarchia irányításának központosítását.

1850-ben költözött a visszavonultságában lakóhelyül választott Schaumburgba, anyai birtokára. A Nassai hercegségben található birtok-együttes 17 településből állt, összesen nagyjából 4500 lakosa volt. A főherceg elhatározását ekkori megnyilvánulásaiban önkéntesnek mondta, később azonban kényszerítettségről szólt. Tartós letelepedési szándékát jelezte, hogy 55 alkalmazottat foglalkoztatott, köztük olyanokat is, akik már nádorként is szolgálták, Budáról és Prágából nyolc vasúti teherkocsi vitte a bútorokat, az ezüstműt, a könyveket. A könyv hátralévő részét (a főszöveg mintegy 40 százalékát) az eddigiekhez képest szinte eseménytelen schaumburgi tartózkodása tölti ki, de ez a szerzőnek alkalmat kínál arra, hogy alaposabban ismertesse a főherceg napi foglalatosságait, hobbijait, gondolatvilágát, néha a korábbi időszakra is visszatekintve. A lakóhelyül is szolgáló vár igen rossz állapotban volt, az első feladatok közé tartozott rendbehozatala, gazdaságának megszervezése, környékének vonzóvá tétele. A vár romantikusra sikerült újjá- (részbeni át-) építésében sokan II. Lajos bajor király fantáziadús, de számos funkciót nélkülöző elemmel bonyolított neuschwansteini kastélyának előképét látják. De István üvegház is emeltetett mellette, a kastélyban elhelyezte csehországi helytartósága óta gyarapodó ásványgyűjteményét, katalogizálta azt. Birtokán támogatta az iskolákat, a gyermeknevelést, bevezette az úszásoktatást, karácsonykor ünnepséget és ajándékosztást szervezett. Tudósokkal kereste a kapcsolatot, tudományos társaságokba lépett be, természettudományos kiállításokat látogatott. (Utazásain személyazonosságát elleplezendő, a Steinsberg gróf álnevet használta.) Igyekezett lakóhelyére és magára újra felhívni a figyelmet, Schaumburgot pedig – modern értelemben – valamiféle turista centrummá tenni, aminek következtében 1863-ban a várat 17 400 turista kereste fel.

Némi fordulatot életében 1858 hozott, amikor augusztusban Bécsbe utazott Ferenc József fiának, Rudolf főhercegnek a keresztelőjére. A Burgban megkapta ugyanazt a lakosztályt, amelyben 1848 előtt is megszállhatott, fogadta őt a császári pár is. István reménykedni kezdett valamiféle államigazgatási, vagy katonai pozíció elnyerésében (utóbbira az éppen folyó itáliai háború kínált volna lehetőséget), de ebben csalódott. Nem lehettek reálisak azok az elképzelések sem, amelyek a magyarországi politikában juttattak volna neki szerepet, mivel Ferenc József ilyenbe soha nem egyezett volna bele. A főhercegnek rá kellett jönnie, hogy a császárnak nincs rá szüksége. Kapcsolatait így a német fejedelmi családok tagjaival alakította ki, akik szívesen keresték fel Schaumburgban is. Népszerűségének egyik oka közismert liberális gondolkodása, amit az 1848 utáni arisztokrácia túlélési stratégiájában készenek mutatkozott elfogadni. 1859 elején postájába több mint 70 feladótól érkezett karácsonyi-újévi üdvözlét. De azokban a változtatásokban, amelyek által Ferenc József 1860–61-ben a monarchia központosított irányítását igyekezett törvényesíteni, nem játszott szerepet.

Utolsó éveit a Monarchia romló nemzetközi helyzete miatt érzett aggodalom töltötte ki. Idegeit fürdőkúrákkal, elhatalmasodó tüdőbaját telente mérsékeltebb éghajlatú vidékekre vonulással igyekezett enyhíteni. Ebből a célból ment 1866 őszén a Nizza melletti Mentonba, állapotán azonban ez sem tudott segíteni, 1867. február 19-én hunyt el. Azt, hogy Budán, apja mellé temethessék, a császár engedélyezte, de ugyanakkor előzőleg kikötötte, hogy a halottat szállító vonat kizárólag éjszaka, éjfél után érkezhet Pest-Budára, nehogy a fogadó lakosság lelkesedése nyugtalanságba csapjon át. Pontosan előírta, hogy a gyászszertartás mely eseményén ki jelenhet meg, például megtiltotta a kiegyezéssel éppen megalakult parlament két háza tagjainak, hogy a gyász-szertartás eseményein részt vegyenek.

A kötet hosszú fejezeteket elfoglaló szövegét viszonylag ritkán szakítja meg egy-egy (különben igen jól megválasztott) kép. Nemcsak a kor jelentősebb szereplőit, a szülőket, a családtagokat, majd a schaumburgi tartózkodás helyszínét ismerhetjük meg általuk, hanem a főherceg külsejének alakulását is nyomon követhetjük. Nemcsak

betegsége folytán rosszabbodó kinézetét, hanem a nevezetes körszakáll felváltását a magyar hagyományokhoz jobban illő bajusszal, amelyet a visszavonulás idején a hosszú, szélességében közel két láb (60 cm) pödört hegyes bajusz váltott fel. Zárásként gazdag forrás- és irodalomjegyzéket, valamint névmutatót találhatunk, több magyar szerző idegen nyelvű munkájával, végül pedig rövid köszönetet azoknak a nevével, akik a kötet megírásában a szerzőt segítették.

Rouven Pons könyvének különös érdeme az alapos forráshasználat és a részletek aprólékos kidolgozása. Irodalomjegyzékében három lapot tesz ki a felhasznált sajtótermékek felsorolása. A levéltári anyag használatában ugyan korlátozta, hogy az Istvánnak szóló levelek – amelyeket halála után visszavonultságának helyéről, Schaumburgból Alcsútra szállítottak –, a II. világháború idején megsemmisültek (az Országos Levéltárból egyedül Albrecht főherceg hagyatékára tudott támaszkodni), a levelező partnerek anyagát tartalmazó levéltárakból azonban tudott olyan pótlásokat tenni, amelyekkel a főherceg képét egészíthette ki. Ugyanakkor előadásában még a szakmabeliek számára is olyan újdonságnak számító részletek kerülnek elő, amelyek szinte olvasmányossá teszik testes kötetét. Megtudjuk például, hogy az első házassága után megözyegyült József nádort óvták attól, hogy második esküvőjét szeptember 29-én tartsa, mivel ez a magyarok számára balszerencsés napnak számít. (Az esküvőre így 1815. szeptember 30-án került sor, a házasság azonban, mivel az ifjú asszony első gyermekei – István és leány ikertestvére – születését nem élte túl, mégiscsak balszerencsésen végződött.) Értesülünk József nádor kiszemelt menyasszonya (Hermina, Anhalt-Schaumburg-Hoym hercegnője) családjának történetéről a családot felkavaró botrányt is beleértve, mivel az egyik özvegy nőcsaládtag másodsorra rangon alul ment férjhez. Mindez persze jócskán befér a szerző koncepciójába, hogy a történeteket a sajtó tükrén keresztül mutassa be, vagy értelmezze.

István főherceg nádorban emberileg rokonszenves, tetteiben a konvencióktól eltérő, eszméiben a bécsi udvar konzervativizmusán túllépő, sorsában balszerencsés embert ismerhetünk meg. Magánéletét beárnyékolta fiatalkori házassági tervének kudarca. Már 1838-ban

szerették volna I. Miklós cár leányával, Olgával összeboronálni, aki erős szimpátiát táplált iránta. Híresztelések szerint ebben az is szerepet játszott, hogy a főherceg 175 cm-es magasságával meghaladta a korabeli átlagot, és mindenképpen kiemelkedett többnyire alacsony termetű Habsburg rokonai közül. A sok évig tartó tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. A legfőbb akadályt az akkor a bécsi politikát meghatározó Metternich jelentette, aki érvei között a magyar közvélemény orosz, és általában szláv ellenességét is hangoztatta. István a cári após várható nyomásában függetlenségének veszélyeztetését látta, így maga sem szorgalmazta a házasságot. Olga – akinek édesanyja egyébként német hercegnő volt –, végül württembergi királynéként vigasztalódhatott, István viszont soha nem nősült meg, és megítélését sem rontották állítólagos szerelmi kalandok. Pályáját, harcát céljaiért, lemondását azokról, visszavonultságát, keserűségét így egyedül, társ nélkül kellett végigélnie.

Rouven Pons: *Erzherzog Stephan (1817–1867). Biographie eines Habsburgers im entstehenden Medienzeitalter* [István főherceg (1817–1867)]. Egy Habsburg életrajza a médiumok formálódásának időszakában). Böhlau Verlag, Wien–Köln, 2022. 662 o.

iff. Barta János

A historiográfia újabb megközelítései

A közelmúltban jelent meg a 2016-ben kiadott *Approaches to Historiography* I. című tanulmánykötet méltó folytatása, amely jól tükrözi a Debreceni Egyetemen működő historiográfiai munkacsoport¹ tudományos szorgalmát. A jelen tanulmánykötet is a munkacsoport kiadványsorozathoz tartozik, amely számos eseményből összeállított anyagrészt tartalmaz.² Ilyen például a 2019 októberében megrendezett II. Nemzetközi Historiográfiai Konferencia, amely részben Szabó Istvánnak halálának 50. évfordulójára állított emléket. A kötet egyik szerkesztője, *Erős Vilmos* is *Szabó Istvánról*³ készített egy tanulmányt, amelyben a történész politikai meghurcolásáról írt az 1950-es, '60-as években.⁴ A tanulmány témaválasztása nem véletlen, hiszen az *Approaches to Historiography* II. tanulmányai a történetírás lehetőségeit vizsgálják a diktatórikus rezsimek viszonyában.

Például *Christophe Araújo* a politika és a tudomány viszonyát mutatja be a portugál történetírás kontextusában a diktatúra idején.⁵ A szerző már az írása elején közli, hogy a portugál történelem egy meghatározó etapját kívánja számba venni, a tekintélyelvű rendszer kialakulásának sarkalatos állomásait. Pontosabban fogalmazva a tanulmány a hatalom által uralt történészeket, történetírókat vizsgálja és a rendszerben

1 Erős Vilmos: Egy historiográfiai munkacsoport születése (szerkesztői előszó). In: Történeti tanulmányok XIX. 2011.

2 A kötet előzményeiről és geneziséről ld.: Vilmos, Erős: Foreword. In: *Approaches to Historiography* II. Writing History under Dictatorship. Eds. László Dávid Törő and Vilmos Erős. Debrecen University Press, Debrecen, 2022. 7–11.

3 Szabó Istvánról a recens irodalmat ld.: Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus – Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete*. Ráció Kiadó, Budapest, 2022

4 Vilmos Erős: The Persecution of a „Bourgeois Historian”: The Case of István Szabó in Hungary in the 1950s and 1960s. In: *Approaches ...* II. 173–183.

5 Christophe Araújo Science and Political Power. Writings of Portuguese History during the Dictatorship (1926—1974). In: *Approaches ...* II. 124–141.

meglévő reakciókat kívánja feltárni, amelyhez kvantitatív módszert alkalmazott. Így Araújo egy 168 fős, történészekből álló minta alapján állapított meg három markánsan különböző csoportot, amelyek a következők: organikus történészek, alkalmazkodó történészek és ellenzéki történészek. A szerző az említett csoportokból 1-1 történészt emelt ki, és az ő példájukon mutatta be a portugál történetírást a diktatúra idején. Az organikus történészek nevüket *Gramsci* fogalma nyomán kapták („*organic intellectual*”), ők képzik a fenti minta legkisebb arányát. Az ő munkásságukra jellemző, hogy gyakran a hatalom szolgálatába álló történészekként hivatkoztak rájuk. A kormányhoz nemcsak közel álltak, de az állam által diktált történeti horizontot képviselték. A pártos elköteleződésből fakad, hogy a Nemzeti Propaganda Titkársága (SNP) gyakran pozícióba helyezte őket és élvezhették a tekintélyelvű hatalom bizonyos támogatásait is (díjak, könyvkiadás stb.). A szerző szerint a leghíresebb rendszertörténész *João Ameal* volt. Ameal a *Portugália* története című könyv szerzője. Az írása nacionalista jegyekben gazdag, míg más helyeken kifejezetten propaganda. Ebből a szempontból nézve legitimációs írásról beszélhetünk, kiváltképpen a Salazarról írt „portré” kapcsán. Annak ellenére, hogy Ameal sohasem tanult történelmet, nála a történelem álcája a politikacsínálást fedte el.

A másik csoportba tartozó történészek szintén a politikatörténetet részesítették előnyben és kedvenc témájuk a portugál történelem „csúcs-korszaka”, azaz a gyarmatosítás volt. Az irányzatra jellemző attitűdök miatt a korszakot *João Paulo Avelãs Nunes* „neometodikus historizmusnak” minősítette annak okán, hogy a francia hatások mellett érvényesült a német historizmus számos alapelve. Araújo szerint az alkalmazkodó történészeknek nevezett többségi álláspont képviselői a tudomány autonómiáját hirdették és kerülték a hatalommal való lehetséges kapcsolatokat. Ezzel szoros összefüggésben állhat a szerző szerint, hogy az alkalmazkodók kortárs történelemmel nem is foglalkoztak. Ugyanakkor itt a történelem a hatalom ideológiájának bírálójaként van jelen. Ennek az irányzatnak legmarkánsabb reprezentánsa *Alexandre Lobato* volt, akit a Portugál Birodalom feltámasztásába vetett hit foglalkoztatott.

Az önkényuralmi rendszerrel szembeni ellenállást a hatalmat kritizáló történészek csoportja adja. Náluk a politikatörténet teljesen háttérbe

szorul, így egy jól behatárolható történészi csoportról beszélhetünk, hiszen történetírásukban megjelent az Annales-iskola nyomán a gazdaság- és társadalomtörténetírás. A hatalmat elutasító történészek a szerző által vizsgált minta mindössze egynegyedét adták. Ők voltak a hatalom által üldözöttek, akiket a rezsim minden erővel megpróbált háttérbe szorítani. Ilyen az irányzat reprezentánsa *António Borges Coelho* is, aki nemcsak a cenzúra intézményét ismerte meg (*A portugál terjeszkedés gyökerei* című könyvét betiltották) hanem még börtönben is ült.

A könyv szerkesztői szintén közöltek egy-egy írást a tanulmánykötetben. *Törő László Dávid* tanulmányában Sopront, mint határvárost vizsgálja a történelmi-területi viták kontextusában.⁶ A szerző által írt esettanulmány *Frederick C. Beiser* nyomán a történelmi gondolkodás számára nagy fontossággal bíró historizmus fogalmának ellentmondásosságából indult ki, amely ebben a vonatkozásban azt jelenti, hogy a történetileg gondolkodó történészek a múltról írva többféleképpen viszonyulhattak a jelenhez. A historizmus képviselői a történelemre való hivatkozás által egyrészt történelmi legitimációval ruházhattak fel egy jelenbéli szubjektumot (konzerválva, megerősítve annak pozícióját), másrészt a történelemre úgy is utalhattak, mint amely folyamatosan alakul, tehát történelmi érvelés alapján éppenséggel a jelen meg is változtatható, azaz instabillá tehető. Ez utóbbi eljárással a történészek változatlanak tűnő szubjektumok (például egy város) identitását, hovatartozását is megkérdőjelezheték. Azaz, a történelmi példákon keresztül érvelhettek Sopron német, vagy magyar jellege mellett/ellen.

Törő írása konkrétan arra vállalkozik, hogy bemutassa a történészek részvételét a nemzeti követelések és törekvések (de-)stabilizálásában Sopron városa kapcsán a nagy háborút követően. Mint kiderül a tanulmányból, a határrégiók mindig is fontos szerepet játszottak a nemzeti identitás kialakításában, hiszen a nemzet területre és történelemre egyaránt támaszkodik, a határ pedig elválasztja egymástól a nemzeti közösségeket. A szerző azt vallja, hogy egy határterületről, határrégióról való diskurzus jelentős eleme a nacionalista narratíváknak és identitásformáló ereje is van.

6 László, Dávid Törő: Border City in a Contested Territory: Historical Controversies about Sopron (Ödenburg), 1918–1945. In: *Approaches ...* II. 33–56.

A határviták azon túl, hogy a történelmi narratívák oroszánrészt képezik, lehetőséget adnak a nemzeti identitás vizsgálatára is. Érdekes lehet azt is megfigyelni, hogy az egyik országtól elcsatolt területre hogyan formál jogot egy másik állam és miképp próbálja a történetírás legitimálni azt lásd Burgenland esetében. Remek példa erre a magyar köztudatban gyakran a hűség városaként jellemzett Sopron (1921, népszavazás). Ekkor az osztrák történetírás azzal érvelt, hogy alapvetően német etnikummal kell számolni, míg magyar történészek a szavazás eredményén túl a történeti hagyományok felől érveltek. A szerző a korabeli írások alapján bemutatja a népszavazás eredményének magyar (*Domanovszky Sándor és Házi Jenő*) és osztrák visszhangját, majd előtérbe kerül a Burgenland-kérdés, amelyben a szerző nagy szerepet szánt *Hugo Hassinger* és *Fritz Bodo* közös munkájának, nevezetesen a kort meghaladó modern atlasznak (*Burgenlandatlas*).

A könyv másik szerkesztője a fent már hivatkozott *Erős Vilmos*, aki a történetírásban megjelenő új paradigmák relevanciájáról ír, úgy, hogy elemzi a historiográfia múltbeli formáló mintáit is a történetírás fogalmáról és európai „helyzetjelentéséről” szóló tanulmányában.⁷

Az első paradigma a középkori és ókori történetírás, amelyet a szerző ahistorikusak és történelmietlenek tart. Ezt az időszakot követi a XVI–XVIII. századi kritikai (erudita) történetírás, amely *Erős* megítélése szerint egyfajta átmenet a tudományos történetírás irányába, amelyet a szerző a XIX. századra tesz. A professzionális történetírás összevonódott *Leopold von Ranke* nevével, valamint a szaktekintélyek körében már kissé közhelyessé vált kifejezéseivel ld.: *wie es eigentlich gewesen, Primat der Aussenpolitik, Jede Epoche is unmittelbar zu Gott*.

Az utolsó történetírói irányzat a szcientista vagy XX. századi történetírói paradigma, amelynek új kulcsmondatai lesznek a korábbihoz képest, mint például *warum es eigentlich geworden*. A tanulmány végén a szerző a történetírás történelemhez való viszonyát járja körül, majd arra a következtetésre jut, hogy a historiográfia a történettudományhoz, valamint a történelemelmélethez képest egy kevésbé normatív stúdium, amelynek célja, hogy a történelemnek egyfajta interpretációs keretet adjon.

⁷ Vilmos, *Erős*: Ont he Concept of Historyography. Paradigms in European Historical Writing. In: *Approaches ...* II. 33–56. 12–32.

Stefan Berger az identitás és a vele kapcsolatban álló politika veszélyeire hívja fel a figyelmet, úgy, hogy kiemeli a történészeknek fontos szerepét az identitáskutatásban és az identitásra ható történeti jelenségek, kultúrák feltárásában. Stefan Berger a *Historical Writing and its Relationship to Identity Discourses- Past, Present and Future* című tanulmánya⁸ a történetírásnak az identitásformálásra tett hatásáról ír, illetve annak kapcsolatairól. A szerző már tanulmánya bevezetőjében megjegyzi, hogy jelen írása egy nagyobb volumenű munka gondolatívét követi le (ld. *History and Identity*). Maga a tanulmány alapvetően három nagyobb egységből tevődik össze: az első felében az elméleti keretek felvázolásán túl a szerző szót ejt az esszencializált kollektív identitásról, majd a történetírásra hatást tett teóriákról szól. Az utolsó rész elsősorban a történetírás és az identitás lehetséges kapcsolatait foglalja össze.

Berger az identitás és a történetírás kapcsolatát különböző idősíkokon mutatja be, amelyre rávetít egy történeti kontextust is. Teszi ezt azért, mert meglátása szerint a nemzeti identitás a történetíráson keresztül való realizációja különféle korok történeti jelenségeivel magyarázhatók. Úgy gondolja, hogy a XVIII. századtól a professzionálódott történetírás és a kollektív identitás szorosan egybekapcsolódott. Ugyanakkor a szerző kiemeli azokat a teoretikus törekvéseket is, amelyek a fent megfogalmazott koncepciót, valamint az identitás egységes fogalmát tagadják.

Az identitás alapvetően nehéz kérdés, de mindenképpen az individuum énképét értjük alatta. Az én kifejezésének lehetnek mutatói például a szerző által is említett és a különböző korokban is tetten érhető emancipációs törekvések (nemzetek törekvései a birodalmiak elnyomásától, a nők emancipálása a patriarchális társadalom alól stb.), amelyeket a szerző a kollektív identitás relációjában értékel. Ezekben a kérdésekben az identitás az én „negatívjaként” értelmezhető. Értsd: nőnek lenni az identitás szempontjából azt jelenti, hogy olyan készségek és képességek birtokában van, ami megkülönbözteti egy férfitől.

A fenti kérdéseknek azért van nagy szerepük a tanulmány szerint, mert a szerző úgy gondolja, hogy a kollektív identitás a korai történetírásban esszencializmusokban bontakozik ki („esszencializált kollektív

8 Stefan, Berger: *Historical Writing and its Relationship to Identity Discourses- Past, Present and Future* In: *Approaches ...* II. 70–89.

identitás”). A kollektív identitást megteremtő történetírás elméletére számos változatos teória született a XX. század második felében. Maga a tanulmány is arra vállalkozik, hogy számot adjon a történetírás és a kollektív identitásformálás egyes kapcsolatairól.

Az identitással kapcsolatos diskurzusok és az elméleti keretek reprezentánsai közül Berger először *Hayden White*-ot említi. Az ő teóriája jelen vonatkozásban a történelem elbeszélhetőségének az identitáshoz fűződő kapcsolatában fontos. Nyilván a szerző narratívás-elmélete még hosszabban is tárgyalható, de meglátásom szerint *Michel de Certeau* neve is legalább ennyire hangsúlyos. Utóbbi teoretikus a mindennapi gyakorlat és érték kapcsolatát vizsgálja az identitásra tett hatások kontextusában. A mindennapi élet teoretikusán túl Berger elemzi *Foucault* diszkurzív elméletét, majd rátér a konstruktivista nemzeti identitástanulmányok egyes reprezentánsaira: *Eric Hobsbawm*, *Ference Ranger* és mások.

Berger meglátása szerint a kollektív identitás és a történetírói reflexiók megkerülhetetlenek *Pierre Bourdieu* neve és elmélete nélkül (*cultural reproduction*, *habitus-konceptió*). *Mihail Bahtyin* és a többszólamúságról szóló teóriája abban az értelemben bír identitásformáló erővel, amennyiben a múltról folytatott diskurzus valamilyen álláspontot, vagy pozíciót rögzít. Továbbá, a szerző kitér *Jacques Lacan* és *Jacques Derrida* („*différance*” *dekonstrukciós módszer*) elméletére arról, hogy a kollektív identitást miként alakítja a történetírás.

A tanulmányban a szerző a történetírás további három önreflexív fordulatáról szól, továbbra is a kollektív identitás kérdésében. Az önreflexív identitástörténet felé való első útként a politikátörténet-írást és annak egyes elemeit nevezi meg Berger. Meglátása szerint a politikátörténetből rekonstruálható történet és kultúra a múltbeli kollektívát idézi. Ebből kifolyólag a politikátörténet-írás a különféle identitások halmazát hozhatja létre. A második önreflexív fordulatot az 1980-as években megjelenő, a nemzeti felszabadulást hangsúlyozó posztkoloniális elmélet, míg az utolsó blokk a kultúrtörténeti másság és az identitás lehetséges kapcsolatait mutatja be. Berger a tanulmánya végén szót ejt azokról a meglátása szerint aggasztó tendenciákról, amelyek az identitás és az önazonosság kérdése körül napjainkban forognak.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének még egy tagja képviselte magát a tanulmánykötetben. *Lévai Csaba* tanulmánya a *Salem Possessed* (Boszorkányok Salembe)⁹ című könyve geneziséét kívánja rekonstruálni.¹⁰ A szerző a keletkezéstörténetre vonatkozóan elsősorban az amerikai történelem és a történetírás kontextusába helyezett társadalomtörténeti munkaként vizsgálja. Meglátása szerint a kötetben komplex összefüggésszerek, kontextusok vannak, amelyek a könyv vizsgálatában nem mellőzhetőek, ezért nem tart célszerűnek egyetlen hagyományt sem középpontba állítani. A kötet több vonatkozásban is hangsúlyos, hiszen ahogy Lévai Csaba is említi, az Amerikai Történet-szek Szervezete 2008-ban a gyarmati kori történelemmel foglalkozó leg-rangosabb folyóirata, *The William and Mary Quarterly* külön számában mutatta be a kötetet. Ezenfelül a könyv egy átmeneti vita kontextusában jelent meg, konkrétan a kapitalizmusba való átmenet vitájában, amelynek háttérét a tanulmány szerzője is értelmezi.

Lévai, ahogyan a fentiekben említettem, elsősorban társadalomtörténeti munkaként vizsgálta a kötet geneziséét és elveti az elképzelést, miszerint csak egy hagyomány felől lehetne értelmezni. Ezzel ellentétben *Szijártó M. István* 2014-es munkája szerint a könyv már a „feltörekvő” mikrotörténelem jegyeit hordozza, tekintve, hogy a kötet kiszolgálja a mikrotörténet hármasságát (történeti eszközökkel rekonstruálható kis egységet (*unit*) fog át egy történetileg vizsgálható kérdésben (*great histrocial event*)). Ugyanakkor Lévai úgy gondolja, hogy a mű mikrotörténeti horizontja mellett további kontextusok is létezhetnek, mint például a pszichohistória vagy akár a néprajzi-antropológiai látásmóddal bíró történeti irodalom. Utóbbi miatt fontos megemlíteni a szerző által is hivatkozott *Alan Macfarlane* munkáját, amely a Tudor és Stuart kori Anglia boszorkánykérdéseit vizsgálja.

9 A *Salem Possessed* című könyv (magyar fordításának címe: *Boszorkányok Salembe*, Bp., Osiris, 2002. – megj. GyA főszerk.) témaválasztása rendkívül érdekesnek mondható. Az 1974-ben kiadott kötet társadalomtörténeti szempontból igyekszik bemutatni Salem falu 1692-es eseményeit. Másféppen fogalmazva Paul Boyer és Stephen Nissenbaum '74-es kötetében arra vállalkozott, hogy a boszorkányperek által feltárja a Massachusetts-beli gyarmat szemlélet- és életmód különféle vetületeit, Kelet és Nyugat ellentétét, vádló és vádlott társadalmi helyzetét.

10 Lévai Csaba: A Classic in Social History, or a Masterpiece of Microhistory? The Genesis of „Salem Possessed. The Social Origins of Witchcraft” by Paul Boyer and Stephen Nissenbaum. In: *Approaches ...* II. 70–89.

A szerző ezen túlmenően azt állítja, hogy a kötet az amerikai történelem és az amerikai történeti gondolkodás nélkül nem érthető meg. Az elképzelésre vonatkozóan Lévai kategóriákat alkot, elsőként az amerikai történelemnek a kötet genezisére tett hatásáról ír. A szerző meglátása szerint a mű keletkezéstörténetére az 1960-as évek nagy jelentőséggel hatottak (pl.: polgárjogi és női egyenjogosító mozgalmak, a vietnámi háború ellen való tüntetések). Lévai az amerikai történeti gondolkodást illetően a puritánok jelszavát idézi: „*God gave them the empty continent of North America*”. Konkretizálva a diskurzust, a vádlók a közösségi értékrendjüket kívánták megőrizni, míg a vádlottak és védőik más értékrend alapján feladták közösségi (puritán) küldetésük egyes elemeit az egyéni érdekek miatt.

A szerző a kötet genezisére vonatkozóan az amerikai történelemben meglévő puritanizmus, mint alkontextus, elemzéséről is ír. Itt Lévai kutatásai *Michael Walzer* és cikkének hatásáról szól (*Puritanism as a Revolutionary Ideology*).

A kötet keletkezéstörténete kapcsán a szerző a következő alkontextusként az újbaloldali történetírást nevezi meg, valamint annak a szerzőpárosra tett hatásáról szól. Ezenfelül Lévai kutatásai rámutatnak az új társadalomtörténet-írás – amely kapcsán *Laurence Veysey* nevét tünteti fel – és az újbaloldali történetírás összefüggéseire is. Lévai utolsó szempontja az amerikai forradalom és annak eszmetörténeti háttéréről szól. A szerző pontosan rekonstruálja, hogy miképpen váltotta fel a '60-as évektől a locke-i liberalizmust a XVIII. századi angol agrárrepublikánus *Real Whig* politika gondolata. Ennek történetírásra tett hatását *Bernard Bailyn* neve fémjelzi, aki a szerzőpáros tanára volt.

A könyv címe, az *Approaches* egyrészt azért is találó, mert valóban a historiográfiai megközelítésnek változatos perspektíváit mutatja be, különböző fórumokról és különböző platformokról egyaránt. Másrészt azért is találó, mert rámutat a historiográfia interdiszciplináris voltára, a különböző tudományterületekkel való kooperáció fontosságára. Minden bizonnyal ezeket a megállapításokat a tanulmányok is jól mutatták.

László Dávid Törő and Vilmos Erős (eds.): *Approaches to Historiography II*. [A historiográfia megközelítése]. Debrecen University Press, Debrecen, 2022. 221 o.

Paál Zoltán

Éljen a konyha! A francia konyha kultúrtörténete

„Franciaország a vendéglátás hazája; konyhája és borai a gasztronómia diadalát képviselik. Ez az egyetlen ország a világon, ahol finom ételeket lehet enni és ezekről az igazságokról a külföldiek is meg vannak győződve.” – vélte Carême az egyik valaha élt leghíresebb szakácsmester. *Peter Peter* munkássága¹ már ismert lehet a KLIÓ olvasói előtt, mivel pár éve bemutattuk az osztrák konyha kultúrtörténetét² feldolgozó művét, amely egy sorozat részeként, az olasz és a német gasztronómia ismertetését követően jelent meg. Azóta 2019-ben napvilágot látott a francia konyha kialakulásával, átalakulásával és jelenével foglalkozó kötete.

A könyv tizenhárom fejezetre tagolódik. Az első, amely egyben a bevezetés: „Tant de bruit pour une omelette?”³ (Ekkora hűhó egy omlett miatt?; 9–16. o.) mellett, hogy dicsőíti a francia gasztronómiát, felvázolja a könyv tartalmát. Majd ezt követően a szerző megköszöni az elkészítéséhez nyújtott segítséget a francia barátainak.

Peter Peternek a különböző országok gasztronómiai kultúrtörténetét bemutató írásaiban megszokhattuk, hogy a kezdetektől napjainkig nyújt betekintést az adott ország konyhájába. Esetünkben sem tett másképpen. A második fejezetben (*Obelix à la carte? – Gallische Genießer*; Obelix à la carte? – Galliai ínycseck; 17–27. o.) az őskori, majd az ókori terített asztalokat ismerteti. Többek közt kitér a lascaux-i barlangrajzokra, a háziállatok egyre növekvő szerepére, a romanizáció pozitív hatásaira, illetve a görögöknek köszönhetően a bor megjelenésére Galliában. Ételmaradékok elemzése kimutatták,

1 Lásd bővebben: <https://www.pietropietro.de> (letöltés dátuma: 2023. január 13.)

2 Füreder Balázs: Az osztrák konyha kultúrtörténete. = *Klió. Történelmi szemlélő folyóirat*, 2017. 26(3):52–58 o.

3 A „Tant de bruit pour une omelette?” egy francia idióma.

hogy valószínűleg már 2500 évvel ezelőtt is főzték a franciák nemzeti ételét a *coq au vin*-t, tehát a vörösboros kakast. A csirkét eredetileg a phókaiak hozták be Dél-Franciaországba Kis-Ázsiából. A fogás ekkor még mondhatjuk „görög módra” készülhetett, mivel az ételt görög borban párolták puhára. A fejezet végén – a későbbiekhez hasonlóan – a szerző egy általa tetszőlegesen kiválasztott témakört mutat be röviden, amely ez esetben a *charcuterie*-t, azaz a francia hentes- és egyéb húsárakat ismerhetjük meg (28–29. o.).

A harmadik fejezet a kora középkorba vezeti el az olvasót (*La folie des épices – Feste und Fasten*; A fűszerörület – Ünnepek és a böjt; 30–42. o.). Ekkor már a nemesek egyre több húst, a parasztok pedig egyre több gabonát és zöldséget fogyasztottak a minden napok során. Nagy Károly szerette a fehérbort és a szarvasnyársat, hasfájásra cukrozott fűszereket kért öznyelvel, de hozzá köthető a kékpenészes roquefort első oltalma is. A császári udvar mellett szó esik még a fejezetben a kolostori konyhákról és persze a fényűző avignon-i pápai udvarról. A környékről származó csúcsbornak a Châteauneuf-du-Pape-nak az üvegét a pápai tiara emblémája díszíti, emlékeztetve az utókort a dicső múltra. A korszakban született meg az első kéziratos francia szakácskönyv a *Viandier*,⁴ amit egészen a XVII. századig másoltak újra és újra. A fejezet végén a sör és a cidre (almabor) (*Bier und Cidre*; 43–44. o.) franciaországi elterjedését tárja fel a szerző.

A negyedik fejezet a reneszánsz francia konyha megújulását részletezi, ami egyértelműen Medici Katalinnak (1519–1589) volt köszönhető (*Das Medici-Phantom, der Salat und das Huhn im Topf*; A Medici fantom, a saláta és a csirke a fazékban; 45–56. o.) A 14 éves toszkán herceglányt 1533-ban vette el a francia trónörökös (a későbbi II. Henrik király, 1547–1559), aki magával vitt a szülőföldje reneszánsz receptjei mellett 40 szakácsot, cukrászokat és fagyalt-készítőket, illetve számtalan, az új otthonában ismeretlen nyers-

4 A „Viandier”, pontosabban a „Livre de Taillevent” szerzője Guillaume Tirel, aki Taillevent néven vált ismerté feltehetően normann származású volt és számtalan hercegi és királyi háznál szolgált a XIV. század folyamán. Füreder Balázs: The kitchen of a Hungarian noble family from the 17th century to the middle of the 19th century. = *Történeti Tanulmányok (ACTA)*, 2021. XXIX., 79 o.

anyagot, például a brokkolit, az édesköményt vagy a kelkáposztát. A franciák szerint az olasz befolyás nem volt jelentős, de valószínű, hogy ez a frigy inkább elősegítette, mintsem hátráltatta a konyhájuk fejlődését. Zárásként megismerkedhetünk a francia konyhában leggyakrabban előforduló zöldségekkel és gyümölcsökkel és persze pár belőlük készülő finomsággal (*Gemüse und Früchte – Fruits et Légumes*; Zöldség és gyümölcs – Gyümölcs és zöldség; 57–60. o.).

A következő rész XIV. Lajos versailles-i udvarába kalauzol el, de kitér XV. és XVI. Lajos étkezési szokásaira is (*La cuisine – c'est moi! – Varenne, Vatel und Versailles*; A konyha én vagyok – Varenne, Vatel és Versailles; 61–73. o.), majd a tengeri étek zárják a fejezetet (*Cuisine iodée – Schätze des Meeres*; A jódos konyha – A tenger kincsei; 74–78. o.). A Napkirály egészségügyi problémái miatt nem volt ingyenc. Galandférgeinek köszönhetően sokkal inkább sóvárgott a nyilvános ceremóniák, mintsem a szakácsművészet iránt. Lajosnak katasztrofális fogsora volt, „hála” a pralinéknak, amivel indította napjait. A fogatlanságához később egy állkapocscsont rezekció is társult, ezért pépes vagy pürésített ételeket tudott csak fogyasztani. A korszakban az ízlés és a felszolgálás (francia módi)⁵ is átalakult. A középkori fűszerek mellőzve lettek és egy könnyedebb, természetesebb konyha jött létre. Nem véletlenül gondolta a következőket François Pierre de La Varenne (1618–1678) az 1651-es *Cuisinier françois* szerzője: „Ha káposztalevest eszem, azt akarom, hogy olyan íze legyen, mint a káposztának!”.

A hatodik egység a francia forradalom korát és az éttermek megjelenését ismerteti (*Revolution und Restaurant*; Forradalom és étterem; 79–91. o.), illetve az ekkor elterjedő kávéval és csokoládéval foglalkozik (*Café & Chocolat*; Kávé és csokoládé; 92–93. o.). A fejezet elején egyből belefutunk egy – tévesen! – Marie Antoinette-nek tulajdonított mondásba, miszerint: „Ha a szegényeknek

5 Az „à la française” tálalási mód azt jelentette, hogy a lakoma ételeit két-három részre osztották (a konyhából történő felszolgálás szerint), és azokat egyszerre tálták (például előételek és levesek; hideg és meleg húsételek salátákkal és zöldségekkel; sülték, desszertek). Füreder Balázs: A bevezető fogások (levesek, előételek, halételek) szerepe a magyar asztali kultúrában a XIX. század második felében a korabeli menülapok alapján. In: Jenei-Tóth Annamária – Tóth Orsolya – Bárány Attila (szerk.): *Ünnepi kötet Papp Klára 70. születésnapjára*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2022. 169 o.

nem telik kenyérre, akkor egyenek kalácsot.”. Ezt a gondolatot az utókor adta a királyné szájába, mivel eredetileg *Jean-Jacques Rousseau* Vallomások című művéből származik.⁶ Az előbbi mellett számos érdekességet megtudhatunk a korszakról. Például a köztársasági bankett eszméje 1790. július 14-én érte el csúcspontját a Marsmezőn megrendezett gigantikus *Fête de la Fédération*-on, amikor is megünnepelték a forradalom napját. Valószínűleg ez volt a legnagyobb tömegrendezvény a labdarúgó-stadionok megjelenése előtti korszakban. Állítólag több mint százezer résztvevő gyűlt össze Franciaország egész területéről, sokan hoztak magukkal ételt és bort, mások a helyben működő büfékből látták el magukat. Napóleon nem tartotta fontosnak az evést. A császár munka- és háborúmániásként ebédszüneteit legszívesebben bőséges mennyiségű cukrozatlan erős kávéval, makarónival vagy néhány morzsányi korzikai kecske- vagy juhtejből készült szárított brocciu sajttal töltötte.

A hetedik fejezet a francia ízlés kialakulására fekteti leginkább a hangsúlyt (*Der Geschmack der Gastrosophen*; A gasztrozofisták ízlése; 94–101. o.), majd zárszóként a hízott libamáj szerepét mutatja be a gasztronómiában (*Foie Gras – Stopfleber*; 102–104. o.). Ha az „ízlés” és a „francia gasztronómia” szavakat egymás után meghalljuk, akkor hazánkban is, mint bárhol a világon egyértelműen *Jean Anthelme Brillat-Savarin* (1755–1826) ugrik be mindenkinek először. Korszakalkotó, napjainkig meghatározó műve a *La physiologie du goût* (Az ízlés fiziológiája) egyértelműen az ínycselek bibliájának tekinthető. Az ízlés fiziológiája a XVIII. század egyik fontos filozófiai-esztétikai témáját vetette fel. Voltaire-rel ellentétben azonban, aki azt feltételezte, hogy az ízlés Janus-arcú, absztrakt és materiális részeket magába foglaló dolog, *Brillat-Savarin* teljes egészében az ínycselek valódi ízlésére és annak következményeire fókuszált, ezzel megalkotta a gasztrozofia⁷ alapművét.

6 Tíz történelmi idézet, amit rosszul tudunk. *Múlt-kor*, 2014. február 4. https://mult-kor.hu/20140204_tiz_tortenelmi_idezet_amit_rosszul_tudunk?fb_comment_id=506239432829885_20900869&fbrcMR=desktop&pid=1 (letöltés dátuma: 2023. január 13.)

7 A gasztrozofia az étkezés bölcsellete, avagy „a gyomor ápolásának tana”. Az étkezés bölcsellete. *Magyar Konyha*, 2014. augusztus 15. <http://magyarkonyhaonline.hu/vilagkonyha/az-etkezes-bolcsellete> (letöltés dátuma: 2023. január 13.)

A ma ismert francia konyhakultúra alapjait *Marie-Antoine Carême* (1784–1833) és *Auguste Escoffier* (1846–1935) tették le. Az ő munkásságukat ismerteti a nyolcadik fejezet (*Carême und Escoffier – Kodifikatoren der Küche*; Carême és Escoffier – A konyha kodifikátorai; 105–114. o.), illetve betekintést nyerhetünk még a francia cukrászművészetbe (*Douce France – Pâtisserie*; Édes Franciaország – A cukrászda; 115–118. o.). Nagy valószínűség szerint, ha létezett volna televíziós főzőműsor a XIX. században, akkor Carême lett volna a műsor legnagyobb sztárja, mivel őt tekinthetjük az első igazi celebszakácsnak. Az élete persze nem csak arról szólt, hogy az európai elitnek főzött Angliától Oroszorszáig. Számára különleges kihívást jelentett a mártások szigorú rendszerezése, amelyeket kezdetben az adott ételtől függetlenül készítettek vagy redukáltak. A mártások a kifejezetten szerény Escoffier életében is fontos szerepet játszottak. Ő 74 éves korába vonult vissza egy aktív nyugdíjas otthonba Monte-Carlóba, ahol megírta kulináris örökségét, a *Ma Cuisine* (Konyhám) című remekművét. Ebben a Carême-féle mártáshierarchia továbbfejlesztése mellett tette le a voksát, megalkotva az öt alapmártást.

„Párizs, ahol a jelképes Eiffel-torony antennái az egész világ hullámain fogadják, egyben a globális gasztronómia Bábel-tornya is.” – vélte *Curnonsky*.⁸ 1800 és 1900 között Párizs lakossága jó félmillióról közel hárommillióra nőtt, és ekkor London után Európa második legnagyobb városa lett. Azonban, amikor a jó modor és az életöröm, a bálók, a divat és a kicsapongás került szóba, az élvezetek fővárosa messze maga mögött hagyta a szürke Temze parti települést. A luxusétermek hozzátartoztak ehhez a világhoz, holott a költők, írók, festők és zenészek közül, akik szorgalmasan hozzájárultak Párizs kulturális fővárosának bohém hírnevéhez, nagyon keveseknek volt erre pénze. Számukra a bisztrók jelentették az otthon és a biztonságot, ahol adott esetben akár egy skiccel is fizethettek a vacsoráért. A bisztrók az igazi „párizsi élet” szimbólumává váltak, amelyek ezáltal nagymértékben hozzájárult a francia konyha világhíréhez. A kilence-

8 Curnonsky, eredeti nevén Maurice Edmond Sailland (1872–1956). Francia író, újságíró és gasztronómus. Balázs Éva (főszerk.): *Larousse gasztronómiai lexikon*. Bp., 2016. 174 o.

dik fejezet a párizsi élet mellett (*Bistros und Boulevardiers – Pariser Leben*; Bisztrók és Boulevardier⁹-ek – A párizsi élet; 119–133. o.) a francia italkészítés egyik remekét, a pezsgőt (*Champagner*; 134–137. o.) mutatja be.

„Minden reggel – ez amolyan lyoni hagyomány – elmegyek a piacra, és sétálok a kofák között. Mivel magam vásárolok, tudom, hogy az egyik gazdának kitűnő articsókái vannak, a másik egy igazi spenót specialista, és hogy a harmadiknak ma reggel érkezett egy adag isteni finom kecskesajtja. Néha magam sem tudom, hogy milyen ételeket fogok kihozni ezekből ebédre, mivel azt mindig a piac aktuális választéka dönti el.” Az előbbi gondolatok a XX. század talán legnagyobb szakácsmesterétől *Paul Bocuse*-től (1926–2018) származnak. A tizedik fejezetből (*Der Prinz und das Michelin-Männchen*; A herceg és a Michelin-baba; 138–151. o.) az ő munkássága mellett megismerhetjük a *nouvelle cuisine*,¹⁰ azaz az új konyha, illetve az étteremkalauzok (Michelin és Gault & Millau) világát. Zárásként pedig felfedezhetjük a francia sajt kultúrát (*Fromages – Käse*; Sajtok; 152–156. o.).

A tizenegyedik fejezet központjában a konyhák közi átjárhatóság található. Fókuszában Franciaország és szomszédjainak, valamint az egykori gyarmatoknak a konyhája áll, bemutatva, hogy az új ételek, nyersanyagok és ízek, hogyan épültek be a gall gasztrókultúrába (*Choucroute*¹¹ & *Couscous*¹² – *Küchen der Nachbarn, Kochkünste der Kolonien*; Choucroute & Couscous – A szomszédok konyhái, a gyarmatok szakácsművészete; 157–167. o.). A Franciaországot körülölelő szomszédos országokra erősen hatott a francia kulinária, de ez természetesen oda-vissza alapon működött. Például Elzászban számos német, délnyugaton katalán, a Mediterráneum központjának

9 A Boulevardier egy whiskyből, édes vermutból és Campariból álló alkoholos koktél.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Boulevardier_\(cocktail\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Boulevardier_(cocktail)) (letöltés dátuma: 2023. január 13.)

10 A *nouvelle cuisine* fogalmát két gasztronómiai kritikus Henri Gault és Christian Millau 1972-ben tette ismerté. Lényege a tökéletesen friss élelmiszer használata, könnyű és természetes ízharmonia, egyszerű elkészítési és főzési módok. Balázs, 2016. 567 o.

11 Klasszikus elzászi fogás, amely párolt káposztából, sertéshúsból, kolbászból és szalonnából áll. Durack, Terry (főszerk.): *A legfinomabb ételek. Híres mesterszakácsok receptjeivel*. Bp., 2008. 495 o.

12 A kuszkus gőzölt búzadara zöldségekkel, hússal vagy hallal. Marokkó nemzeti étele, az észak-afrikai konyha elmaradhatatlan fogása. Durack, 2008. 226 o.

számító Marseille-ben arab eredetű ételt fedezhetünk fel, de például a párizsi bisztrók is baszk alapokra épültek. Nem beszélve az egykori gyarmatokra kivitt, illetve onnan behozott „ízekre”. Köztudott, hogy Ázsiában a legfinomabb és egyben legautentikusabb baguette-et Vietnamban kóstolhatjuk, de a szenegáli, québec-i vagy francia guyanai konyha is sokat profitált a francia jelenlétből. A folyamatos változás napjainkig töretlen. A bevándorlók, legyenek zsidók, lengyelek, oroszok vagy spanyolok, ugyanúgy befolyásolják a francia konyha fejlődését, mint a legújabb fastfood trendek. A fejezet végén a legismerőbb égett szeszes italokat mutatja be a szerző (*Chartreuse, Cognac, Kir – Spirituosen*; 168–171. o.).

„Egy igazi német nem szereti a franciákat, de szívesen issza a borukat” – véli Goethe. Mindenki maga döntse el, hogy mennyire szereti a franciákat és a konyhájukat, azonban véleményem szerint a világon nagyon kevés olyan nemzet van, ahol a gasztronómiai kultúra olyan magas szinten áll, mint Franciaországban. A francia kulinária legkorábbi csodálói az írott források alapján keleten voltak. A *cuisine française* (francia konyha) nemzetközi megbecsülésének, sőt gasztronómiai hegemoniájának tényleges időszaka azonban csak a XVII. század végén kezdődött. A francia konyhanyelv szaknyelvként hódította meg a világot és vált teljesen alappá ebben a miliőben. A sikerben valószínűleg jelentős szerepe volt a neves francia szakácsok mellett az oktatás exportálásának is. A Marthe Distel által 1896-ban alapított, ma már 15 országban működő Cordon Bleu főzőiskola 1897-ben képezte ki az első orosz, 1905-ben pedig az első japán szakembereket. A tizenkettedik fejezetből (*Weißwurst und Cordon Bleu – Frankreich global*; Fehér kolbász és Cordon Bleu – Franciaország globálisan; 172–183. o.) megismerhetjük, hogy a francia konyha miként emelkedett fel, majd zárásként az egyik legpopulárisabb köretről olvashatunk pár gondolatot (*Pommes frites*; Sültkrumpli; 184–185. o.).

A tizenharmadik, egyben záró fejezetben a jelenlegi francia konyha (*Cuisine actuelle*; 186–203. o.) sikereit és nehézségeit mutatja be Peter Peter, majd a francia borok színes világába kalauzolja el az olvasót (*Bourgogne ou Bordeaux? – Vins de France*; Burgundia vagy

Bordeaux? – A francia borok; 204–214. o.). Nem csak a francia politikai elit és Nicolas Sarkozy elnök, hanem az egész nemzet büszke pillanata volt amikor 2010. novemberében¹³ az UNESCO felvette a szellemi kulturális világörökségi listájára a „*Le repas gastronomique des Français*”-t, tehát a „Franciás jellegű étkezés”-t.¹⁴ Ez egyértelműen óriási elismerés a francia konyhának, de egyben felmerül a kérdés. Képes-e magát megreformálni a XXI. században úgy, hogy megtartsa vezető szerepét a globális világban? A verseny kézzelfogható. Az új évezredben olyan ínycsiklós célok is divatba jöttek, amelyekre korábban aligha számított volna bárki is. A vezető séfek napjainkban New Yorkba és Londonba járnak tanulni. A mediterrán olaszok gyakran érzelmesebben és hitelesebben tudnak főzni mint a franciák, a spanyol molekuláris konyha vagy Lima különleges andoki alapanyagait sokakat elvarázsolnak. A szakmának az az érzése, hogy a skandinávok (például a koppenhágai Noma)¹⁵ valamiért jobban értik – sőt, inkább ők diktálják – a mai trendeket. A ZEIT 2011-ben azt írta: „A Le Fooding¹⁶ volt az első, aki tíz évvel ezelőtt ki merte mondani a kimondhatatlant: a párizsi sztáréttermek teljesen uncoolak, unszexik, és hihetetlenül unalmasak”. Franciaországnak nem kell örökké az első helyen állnia minden nemzetközi gasztronómiai rangsorban, azonban az évszázadok alatt felhalmozott tudásnak és a kifinomult ízlésnek köszönhetően biztosak lehetünk abban, hogy továbbra is megmarad majd a francia konyha kulináris sokszínűsége és vonzereje.

13 A könyvben szerepel pár elírás (például november 19-re datálja 16. helyett a cím odaítélését, 186. o.), illetve tévedés (például a paradicsommagot kardamomnak nevezi malagétabors helyett 37. és 41. oldal), de nem ez a jellemző.

14 Az UNESCO nem egyszerűen a franciák tradicionális nemzeti ételeit, hanem a franciás jellegű étkezést vette fel a listára, amely étvágygerjesztő aperitíffal indul, és emésztést elősegítő digestíffal zárul. A kettő között pedig legalább négy fogásból áll az ételsor: előételből, főételből, sajtból és desszertből. https://mult-kor.hu/20101126_a_francia_konyha_nemcsak_gasztronomiai_orokseg; https://fr.wikipedia.org/wiki/Repas_gastronomique_des_Fran%C3%A7ais (letöltés dátuma: 2023. január 13.)

15 A koppenhágai három Michelin-csillagos Nomát többször választották a világ legjobb éttermének, ennek ellenére jelenlegi formájában 2024 végén be fog zárni. <https://telex.hu/gasztro/2023/01/09/gasztro-bezar-a-noma-dania-koppenhaga-fine-dining-rene-redzepi-sef> (letöltés dátuma: 2023. január 13.)

16 A Fooding egy 2000-ben alapított étteremkalauz (<https://lefooding.com/en>). Lásd bővebben: <https://en.wikipedia.org/wiki/Fooding> (letöltés dátuma: 2023. január 13.)

Az utolsó fejezetet követően találjuk meg a függeléket, amelyben a szerző közöl egy francia-német gasztronómiai szótárt (215–218. o.); egy időrendi táblát (219–221. o.); egy idézetek és megjegyzések részt (222–225. o.); egy irodalomjegyzéket (226–232. o.); egy képjegyzéket (233–234. o.); egy receptjegyzéket (235–236 o.); és egy ismertetőt a szerző eddigi munkásságáról (237–238. o.).

A kötet tartalmát összegezve elmondhatjuk, hogy 240 oldalban egyetlen egy ország konyhájának a kultúrtörténetét sem lehet alaposan összefoglalni, elemezni és bemutatni. A szerző ezzel tisztában is van, ezért inkább a könnyebben emészthető érdekességek és frapáns idézetek ismertetésére helyezte a hangsúlyt munkája során. Eből adódóan könyvét inkább a gasztronómia iránt nyitott, a kultúrtörténetet szeretők forgathatják szívesebben, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy a témát kutatóknak nem lehetne hasznos forrás a mű.

Peter Peter: *Vive la cuisine!: Kulturgeschichte der französischen Küche.* (Éljen a konyha! A francia konyha kultúrtörténete) C. H. Beck, München, 2019. 240 o.

Füreder Balázs

E számunk szerzői

Ifj. Barta János az MTA doktora, professor emeritus, DE Történelmi Intézet
Berecz Gábor történelem–orosz szakos egyetemi hallgató, DE
Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Füreder Balázs PhD főiskolai docens, Kodolányi János Egyetem, Székesfehérvár
Gacsai Dóra PhD hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Katona L. Endre ny. egy. docens, Thesszaloniki Egyetem
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék
Paál Zoltán történelem–magyar szakos egyetemi hallgató, DE
Papp Regina MA hallgató, történelem szak, PTE
Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE
Sashalmi Endre az MTA doktora, egyetemi tanár, PTE Középkori és Koraiúj-kori Tanszék
Üveges Eszter BA-hallgató, DE Történelmi Intézet

(Rövidítések: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELKH: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; NYF: Nyíregyházi Főiskola (ma Nyíregyházi Egyetem); PTE: Pécsi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség